

ՄՏԱԼԻՆԵԱՆ ԲՌՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ (ԱԿՆԱՐԿ)

ԳՐԻԳՈՐ ԱՃԷՄԵԱՆ

achemyan@yahoo.com

Այս հրապարակումը ծրագրուած չէր: Աշխատելով Գուրգէն Մահարու (1903-1969) կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութեան վրայ, պարզապէս տարեգրի աչքերով թերթել եմ 1936-1954ի հայ մամուլը: Աստիճանաբար ակնարկն ուրուագծուեց: Հարցրեցի բանիմաց մարդկանց՝ եղե՞լ է նման հրապարակում: Պարզուեց՝ ոչ: Եւ ես սկսեցի ակնարկը համոզուած՝ որ սփիւռքահայ մամուլի վերաբերմունքը Մահարու բռնադատութեանը՝ նման է ջրի այն կաթիլին, որով կարելի է դադափար կազմել ողջ բաժակի, այսինքն՝ բռնադատուած բոլոր գրողների նկատմամբ վերաբերմունքի մասին: Մանաւանդ որ դա ըստ մեծ մասի դրսեւորուել է ոչ թէ անհատների, այլ բռնադատուած գրողների խմբի նկատմամբ¹:

Մենք մի անգամ չէ, որ անդրադարձել ենք գրաքննութիւնից ազատ երկրներում հայ մամուլի թերութիւններին, մասնաւորապէս միջկուսակցական նեղմիտ ու անպտուղ պայքարին, որը ջլատում էր ուժերը եւ խանգարում հիմնական խնդրի՝ ազգապահպան գործունէութեան իրականացմանը: Սակայն մեր ուսումնասիրութիւնը խօսուէն օրինակ է, որ պատմական սուր, պատասխանատու իրադրութիւններում, յատկապէս խորհրդային ամբողջատիրական տարիներին, Սփիւռքահայ մամուլը դառնում էր ողջ հայութեան միակ խօսափողը: Եւ եթէ այդ հարցում նրա ձայնը հնչում էր տարբեր՝ հայաստանեան մամուլից, ապա դա ոչ թէ վրիպում էր, այլ արժանիք: Խիստ թերի կը լինէր բռնադատումների պատկերը, որի մասին գալիքի պատմաբանները պատկերացում կը կազմէին միայն հայրենի մամուլի կաղապարուած հրապարակումների հիման վրայ: Մինչեւ վերջ իր դերը կատարելու համար Սփիւռքի մամուլին խանգարում էր թերեւս անհրաժեշտ չափերով տեղեկատուութեանը չտիրապետելը:

Մենք առանձնացրել ենք Սփիւռքի մամուլը, քանի որ խորհրդահայ մամուլում կցկտուր պաշտօնական հաղորդագրութիւններից բացի տպագրում էին դրանց ձայնակցող Նայիրի Զարեանի (1901-1969), Հրաչեայ Գոչարի (1910-1965), Արտաշէս Ոսկերչեանի (1908-1993) եւ ուրիշների «գրական» բանադրանքները, որոնք քննարկման ենթակայ չէին եւ որոնց գնահատականները տրուած են սփիւռքահայ մամուլում:

Հրապարակումն ամբողջական չէ: Սփիւռքի մամուլն այնքան հարուստ է ու բազմաձայն, որ ընդգրկել ողջն ամենամեծ ցանկութեան դէպքում անգամ՝ հնարաւոր չէ: Բացի այդ, թերթերի ու ամսագրերի ոչ-բոլոր համարներն են պահպանւում Երեւանի գրադարանային եւ արխիւային ֆոնդերում, իսկ Բ. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին դրանց առաքումը դէպի Հայաստան ընդհանրապէս դադարեցուեց: Չնայած այս ամէնին՝ ընթերցողը հեշտութեամբ կը նկատի, որ տարաբնոյթ գրեթէ բոլոր աշխուռ թերթերն ու պարբերականներն ընդգրկուած են մեր աշխատութիւնում:

Սփիւռքի մամուլի առաջին անդրադարձները ստալինեան բռնադատումներին ունէին տեղեկատուական բնոյթ, բայց կարճ ժամանակ անց թերթերն սկսեցին արտայայտել նաեւ իրենց վերաբերմունքը: Բացառութեամբ համայնավար մամուլի՝ բռնադատումները դատապարտուեցին թէ՛ դաշնակցական, թէ՛ ռամկավար, թէ՛ հնչակեան եւ թէ՛ անկախ մամուլում: Նկատելիօրէն փոխուեց վերաբերմունքը բռնադատուած գրողների հանդէպ: Երէկուայ քննադատութեան թիրախները դարձան մարտիրոսներ:

1936 Յուլիսի 9ին, Թիֆլիսում, Անդրերկրի Կոմունիստական Կուսակցութեան (Կոմկուս) Ա. Քարտուղար Լաւրենտի Բերիայի (1899-1953) ձեռքով սպանուեց Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնական Կոմիտէի (ՀԿԿ Կենտկոմ) Ա. Քարտուղար, կեանքի երեսունհինգ տարին նոր բոլորած Աղասի խանջեանը: Պատճառը վերջինիս անհաշտ դիրքն էր վրաց իշխանութիւնների մեծապետական պահուածքի հանդէպ: Օգտուելով Վրաստանի նպաստաւոր դիրքից, իւրացւում էին Ռուսաստանից Հայաստան առաքուող կարեւոր բեռներն ու սարքաւորումները, նիւթական եւ մշակութային արժէքները: խանջեանի նախաձեռնութեամբ սկսուել էր Երեւան-Աղստաֆա երկաթգծի շինարարութիւնը, որը պէտք է շրջանցէր Վրաստանը եւ ապահովէր կանոնաւոր բեռնափոխադրումները²:

Խանջեանի սպանութիւնը թերթերում մատուցուեց որպէս ինքնապանութիւն եւ ազդանշան եղաւ բռնադատումների աննախընթաց ալիքի: Նոյն Յուլիսին Երեւանում սկսուեցին ձերբակալումները: Ակսէլ Բակունցն (1899-1937) առաջիններից էր: Օգոստոսի 10ին հասաւ Գուրգէն Մահարու (1903-1969), Վահրամ Ալազանի (1903-1966), Վաղարշակ Նորենցի (1903-1973) եւ ուրիշների հերթը: Նրանք արդէն մի քանի օր Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի (ՊԱԿ) մեկուսարանում էին, երբ Բոստոնի Հայրենիք օրաթերթը, ինքրցիայի ուժով, տպագրեց «Ոտնալիզութիւն» խմբագրականը, որտեղ ստալինապաշտների ցանկում թուարկուեց եւ ձերբակալուած եռեակը³: Սովորակա՛ն հակախորհրդային կամիթ, որտեղ տարբերութիւն չէր դրւում հեռուից իրար նմանող

գրողների միջեւ: Իրադարձութիւններից «անտեղեակ» Թեհրանի Ալլաքը մէկ ամիս անց տպագրեց «Հայաստանի Բանաստեղծները» վերտառութեամբ տեղեկատուութիւն՝ ուսւ բանաստեղծ Ա. Գատովի (1899-?) թարգմանութեամբ Հայ բանաստեղծութեան ժողովածու լոյս տեսնելու մասին⁴: Այդ առիթով թուարկուեցին նաեւ ձերբակալուած հեղինակները: «Անտեղեակ»ը չակերտեցինք, որովհետեւ ժողովածուն լոյս էր տեսել երկու տարի առաջ: Բացի այդ Հայաստան-Իրան կապն այնքան ամուր էր, որ ինչ-որ լուրեր այնուամենայնիւ պէտք է որ թափանցած լինէին այնտեղ: Յետագայում եւս Ալլաքը խուսափեց բռնադատումներին անդրադառնալուց եւ սահմանափակուեց եզովպոսեան ակնարկներին համազօր՝ բռնադատուած գրողների գործերի արտատպումներով: Աշխարհագրական հարեւանութիւնը քաղաքական հանգամանքների բերումով, 1930-50ականներին իր ազդեցութիւնն ունեցաւ դաշնակցական թերթի խօսքի ազատութեան վրայ:

«Զէզոք» մի հրապարակում էլ եղաւ Աթէնքի Նալլըի ամսագրում: «Ծաղկաքաղ Հայրենի Բուրաստանէն» վերտառութեամբ լոյս տեսաւ Մահարու «Ապրողները Պէտք է Ապրեն... Քանի Ապրում Են» պատմութեամբ⁵: Հրապարակումն ուղեկցւում էր հեղինակի լուսանկարով: Նիւ Եորքի Նոր Գիրը տպագրեց նոյնի բանաստեղծութիւններից մի փունջ⁶:

Հայաստանեան բռնադատումներին առաջինն արձագանգեց Փարիզի Յառաջի խմբագիր Շաւարշ Մխաթեանը («Վահէ», «Շ», 1884-1957): «Ինչ կ'անցնի կը Դառնայ Հայաստանի Մէջ» վերտառութեան տակ Սեպտեմբերի 10ին լոյս տեսաւ «“Շիկացած Երկաթը” Հայ Գրողներու Վրայ» խորագրով եւ «Սեւ Ցանկ Անցած Են Նաեւ Թոթովենց, Մահարի, Վանանդեցին, Վահանեան Եւ Ուրիշներ» ենթախորագրով տեղեկատուութիւն՝ Հայաստանում հակայեղափոխական նացիոնալիստական-տրոցկիստական խմբակի յայտնաբերման մասին⁷: Տեղեկատուութիւնն արտատպուեց Հայրենիքում⁸:

Ուշ արձագանգի պատճառը Խանջեանի սպանութիւնից յետոյ մամուլի առաքման դադարեցումն էր արտասահման: Զգադարեցուէր էլ՝ իրադրութիւնը դժուար թէ փոխուէր, քանի որ յետխանջեանական ձերբակալութիւնների մասին ամբողջ մի ամիս պաշտօնապէս ոչինչ չհաղորդուեց: Թերթերի առաքումը երեք ամսից վերականգնուեց, սակայն կանոնաւոր ընդթ այն այլեւս չկրեց, մինչեւ որ ընդհանրապէս դադարեցուեց Բ. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին:

Սեպտեմբերի 16ին եւ 17ին Յառաջում շարունակաբար արտատպուեց 45օրեայ ընդմիջումից յետոյ լոյս տեսած Գրական Թերթի Օգոստոսի 25ի «Միշտ Բարձր Պահել Պրոլետարական Ինտերնացիոնալիզմի Դրօշը» խմբագրականը՝ Բակունցի հակայեղափոխական-նացիոնալիստական-տրոցկիստական խմբակի՝ Դրաստասմատ Սիմոնեանի (1895-

1937), Ալազանի, Գուրգէն վանանդեցու (1898-1937), Նորենցի, Վահան Թոթովենցի (1894-1937), Մահարու մասին⁹։ Յառաջն արտատպեց նաեւ Սեպտեմբերի 2ին *Խորհրդային Հայաստանում* լոյս տեսած «Հակայեղափոխական Տրոցկիստական-Նացիոնալիստական Վիժուածքները Վտարուեցին Գրողների Միութիւնից» խորագրով յօդուածը¹⁰։ Յաջորդեցին «Նոր «Մաքրագործումներ» Հայաստանի Մէջ»¹¹ եւ «Շիկացած Երկաթը» Հայ Գրողներու Գլխին» կրկնուող խորագրով «խմբագրականները»։ Հայաստանից ստացուող թերթերում նոր լուրեր չկային, ուստի բնական էր, որ ամէն ինչ պատուէր աղքատիկ լուրերի արտատպութեան կամ կրկնութեան շուրջը¹²։ Չնայած մեկնաբանութիւնների բացակայութեանը, նոր խորագրերն արտատպութիւններին տալիս էին անթաքոյց դատապարտող բովանդակութիւն։

«Կարմրադրօշ «Մեկեւիներ»»¹³ խմբագրականում տրուեցին բռնադատուած գրողների համառօտ կենսագրականները, թուարկուեցին նրանց գրքերը¹⁴։

Փարիզին եւ Բոստոնին արձագանգեց Բուենոս-Այրէսը։ «Կոտորած» խորագրով խմբագրականում բռնադատուածների շարքում թրւարկուեց «Հայաստանի բանաստեղծութեան ամենաշքեղ դէմքերէն մէկը՝ Գուրգէն Մահարի»¹⁵։ Խմբագրականն արտատպուեց Բոստոնում¹⁶։

Գաղափար տալու համար երեւանեան մթնոլորտի մասին Միսաքեանը սխամանթոյական «Զարկ, Կովկաս, Զարկ...» խորագրով յօդուածում¹⁷ յանձնարարեց կարդալ Գրական Թերթից արտատպուած յօդուածը եւ ՀԿԿ կենտկոմի նորանշակ քարտուղար Ա. Ամատունուն (1900-1937) ուղղուած «աշխատաւորութեան» նամակները, որոնցում դատապարտուում էին «հակայեղափոխական-տրոցկիստական ոռնակի» անդամները¹⁸։ Կրկնուեց «սեւ ցանկ անցած»ների կազմը, նրանց համար որոնք չէին կարդացել Յառաջի նախկին համարները։

«Հալածանքը Ազգային Համայնավարներու Դէմ Հայաստանի Մէջ» խորագրով յօդուածում յայտնուեց «սեւ ցուցակ ինկած»ների ճակատագիրը։ «Ոմանք կ'արտաքսուին համայնավար կուսակցութենէն, ոմանք պաշտօնանկ կ'ըլլան, ոմանք կ'աքսորուին, ոմանք կը բանտարկուին կամ կ'ենթարկուին այլ պատիժներու»¹⁹։ Գնդակահարութիւնների մասին դեռ խօսք չկար...

Եւ միայն այդքանից կողմնորոշուեց Նիւ Եորքում լոյս տեսնող կոմունիստական Բանուորը։ Ինչպէս պէտք էր սպասել, նրա ձայնը համահունչ էր Հայաստանեան մամուլին։ «Հակայեղափոխական, տրոցկիստական, ազգայնական վիժուածքները վտարուեցան գրողների միութենէն» պաշտօնական տեղեկատուութեանը²⁰ հետեւեց կոմունիստ-բանաստեղծ Յակոբ Գուլյումճեանի (1904-1961) «Խորհրդային Հայրենիքի Հետ Եւ Յանուն Սոցիալիստական Ռէալիզմով Յագեցած Գրականու-

թեան» յօդուածը: Թուարկելով Միութիւնից վտարուածներին, նա նշեց, որ Մահարին «Մանկութիւն եւ պատանեկութիւն» գրքին եւ ուրիշ գործերու մէջ շեշտ դրաւ իր ազգայնական զգացումներուն եւ ջանաց հին, հայդուկային գիտը վերակենդանացնել եւ իղեալականացնել»²¹: Այդքանով թերթն իր գործը համարեց աւարտուած, եթէ ՀՀՀՈւԵՆԶ Ամատուոն ուղղուած «աշխատաւորական» մի նամակի արտատպութիւնը՝ բռնադատուածների հանդէպ «գրողների ընդհանուր ժողովի կատաղի ցասումի» մասին²²: Թերթն անմնացորդ բաժանեց այդ «ցասումը»:

Հայաստանի Կոչնակը բաւարարուեց «Վտարուած Գրողներ» կարճ տեղեկատուութեամբ. «Հայաստանի գրողների միութիւնը ժողով մը գումարելով ամարգանքի սիւնին գամեց նացիոնալիստ-տրոցքիստ գրողները: Խօսողները շեշտեցին թէ խումբ մը գրողներ իրենց գրուածքներով ձգտել են նացիոնալիզմի թոյն սրսկել աշխատատրութեան մէջ: Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց միութենէն վտարել հետեւեալ գրողները.- Դր. Սիմոնեան, Ալազան, Բակունց, Մահարի, Թոթովեց, Վանանդեցի եւ Վ. Նորենց»²³: Այդքանով շաբաթաթերթը նոյնպէս փակեց բռնադատութեան թեման իր էջերում:

Կահիրէի Ծուարերն առաջինն արձագանգեց Նայիրի Զարեանի՝ մատնագրութեանը հաւասար յօդուածներին: «Մահաշունչ Խորշակը» խորագրով խմբագրականը «Նացիոնալիստը Խորհրդային Գրողի Դիմակի Տակ» յօդուածի մասին էր. «Անկարելի է առանց յուզումի եւ խորունկ վրդովումի կարդալ «գրական» այն հաւատաքնութիւնը, որով Ն. Զարեան, Հայաստանի երիտասարդ գրողներէն, կը քրքրէ ուրիշ մէկ գրողի մը՝ Ալսէլ Բակունցի գրականութիւնը: Ոչ թէ գրականութիւնը լուսաբանելու, այլ «պատռելու» համար դիմակը Բակունցի»²⁴: Խմբագրականն արտատպուեց Հայրենիքում²⁵, սակայն մինչ այդ Ծուարերը նորից անդրադարձաւ մատնագրութեանը «Քստմենի Մերկութիւն» խմբագրականով²⁶: Ըստ թերթի՝ Զարեանը ոչ թէ Բակունցի դիմակն էր պատռել, այլ իր:

Լրագրող Ասատուրը (Ասատուր Խտրեան, 1893-1955) որպէս բնորոշ օրինակ թէ ինչպէս են ներկայացուած խորհրդահայ մամուլում «Հակա-յեղափոխական գրողները», «Բերիայի Կանգունով» յօդուածում մէջբերեց Գրական Թերթից Մահարու բնութագիրը՝ «անվերջ եւ միօրինակ յոռետեսութեամբ դէպի մեր պայծառ առօրեան, յուսահատ անհատապաշտի հեծիւններով եւ նացիոնալիզմով»²⁷:

Յօդուածների մի ամբողջ շարք տպագրեց գրականագէտ, Հայրենիք օրաթերթի եւ ամսագրի աշխատակից Արշամ Խոնդկարեանը («Ա. Աթան», 1881-1965): «Ա. Խանջեանի Ինքնասպանութիւնից Յետոյ» յօդուածաշարի «Ազգայնամոլ Բերիայի Դուերը Հայաստանի Դէմ» հատուածում նա յայտնեց, որ ի տարբերութիւն «գործակիցների եւ համա-

խոհների», Մահարին ճանաչուել է Բակունցի հակայեղափոխական խմբակի իսկական անդամ²⁸ (յոգուածաշարն արտատպուեց Հայրենիք ամսագրում)²⁹: Փարիզի Վէմ հանդէսում նոյն խոնդկարեանը «Աննա-խընթաց Հալածանք Խորհրդահայ Գրականութեան Եւ Գրողների Դէմ» յօդուածում թուարկեց գրողներին, որոնք ըստ պաշտօնական մեղադրանքի՝ նպատակ են ունեցել «նացիոնալիստական թոյնը սրսկել աշխատատրութեան մէջ»: Յօդուածագրի ուշադրութիւնից չէին վրիպել գաղափարական վայրիվերումները, ինչի հետեւանքով Բակունցին եւ Մահարուն նացիոնալիզմի մեջ մեղադրել են այնպիսի գրողներ, որոնք նախկինում իրենք էին մեղադրուում դրանում³⁰ (ակնարկը վերաբերում էր դեռ չձերբակալուած Մկրտիչ Արմէնին, 1906-1972): Նոյն հեղինակը «Մաքրագործումը» Շարունակում է Խորհրդային Հայաստանի Մէջ» յօդուածաշարում ճշտեց՝ «ստոյգ յայտնի է, որ բանտ է նետուած գրագետներից՝ Գ. Մահարին»³¹ (յօդուածաշարն արտատպուեց Հայրենիք ամսագրում)³²: Սակայն յաջորդ հրապարակման մէջ նա Ամատունու զեկուցումից արեց հետեւութիւն, որ անյայտ է ձերբակալուած գրողների ճակատագիրը, ինչպէս նաեւ հակայեղափոխական խմբերի անդամների ամբողջական ցանկը³³:

Եկաւ 1937 թուականը իր հետ չբերելով յոյսի եւ լոյսի ոչ մի շող: Հայրենիք օրաթերթը շարունակաբար տպագրեց «Հայաստանի Բանտարկեալ Գրական Դէմքերը» անստորագիր յօդուածաշարը, որի «Գուրգէն Մահարի» մասում նշուեց «շքեղ ժողովածու “Մրգահասը” եւ աւելացուեց՝ «Այս տաղանդաւոր բանաստեղծն ալ բանտարկուած է հիմա...»³⁴:

Տպաւորիչ էր Միսաքեանի «Մեր Թորքուէմատները»³⁵ խմբագրականը. «Եօթը-ութ ամիսէ ի վեր անխնայ կը խաչուին այդ «հակայեղափոխականները» - Ա. Բակունց, Գ. Միմոնեան, Ալազան, Թորոպեց, Մահարի, Նորենց, Վանանդեցի, Սուրխաթեան: Խաչուեցան Երեսանի մէջ եւ քաղաքէ քաղաք՝ մասնատր բանաձեւերով: Խաչուեցան իրենց տարեկիցներուն եւ երբեմնի բախտակիցներուն կողմէ՝ ճառերով եւ մասնատր “ուսումնասիրութիւններով”»³⁶:

«Նիւթեր Պատմութեան Համար» եւ «Հայաստանի Գրականութիւնը Մոսկուայի Աչքերով» վերտառութիւնների տակ արտատպուեց Մոսկուայից գրական ոստիկանի կարգավիճակով Երեւան գործուղուած գրող Վ. Կիրպոտինի (1900-?) «Ստեղծագործական Ոգեւորութեամբ Դէպի Նոր Յաղթանակներ» յօդուածը Խորհրդային Հայաստան թերթի Ապրիլի 23ի համարից, որտեղ մասնաւորապէս ասուում էր. «Միմոնեանը, Բակունցը, Ալազանը եւ ուրիշները գրականութեան մէջ գործել են որպէս վնասարարներ, որպէս հակայեղափոխականներ, որպէս տրոցկիստներ, դաշնակներ, որպէս միջազգային կապիտալի գործակալներ, որպէսզի հայ ժողովրդին շեղէին երջանիկ կեանքի ուղուց եւ

վերադարձնելին անցեալում նրա ապրած բոլոր սարսափները: Իրենց քաղաքական դիրքատրումներին համապատասխան նրանք վնասարարութիւն էին անում գրականութեան բնագաւառում, գրողներին հրահրում էին միմեանց դէմ, խեղդում էին բոլոր նախաձեռնութիւնները եւ հայ գրականութեան տաղանդները...»³⁷: Այս արտատպութիւնը նոյնպէս իր ենթախորքում դատապարտում էր բռնադատութիւնները:

Հայաստանի իրադարձութիւններին անդրադարձաւ նաեւ ռուս վտարանդիների Փարիզի Նոյնյա Ռոսիա (Նոր Ռուսիա) թերթը: Թառաջի թարգմանութեամբ «Ազգ[ային] Հակամարտութիւնները Կովկասի Մէջ» յօդուածում նշուած էր. «Բանտարկուած են մաւ խորհրդային յայտնի գրողներ Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Ալազան, Թոթովենց, Վ. Նորենց, Գ. Վանանդեցի եւ ուրիշներ»³⁸:

Տեղեկատուական հոսքին հետեւեցին Հայաստանի իշխանութիւններին ներկայացուող դիմումները: Առաջինը Փարիզի Ապագայն էր, որը պահանջեց «Վերջ տալ ներկայիս Հայաստանի մէջ գործադրուած նողկալի հաւատաքննութիւնները»³⁹: Նրան հետեւեց Արշակ Զօպանեանի (1872-1954) բացատրականը Անահիտ պարբերականում. «Հայաստանի մտաւոր ու քաղաքական ուժերում մէջ անկարելի կը գտնէք որ տրոցքիստներ ու մանաւանդ օտար թշնամի տէրութեանց գործիք դաւադիրներ գտնուին: Անկարելի է մանաւանդ, որ այն անձնատրութիւնները, որոնք սոսկալի ամբաստանութեանց տակ դրուած ու գործունէութենէն հեռացուած են եւ զոր մեծ մասամբ մօտէն ու մասամբ հեռուէն իրենց գործերով ճանչցեր ենք իբր ուղղամիտ մարդիկ ու անձնուէր գործիչներ կամ տաղանդաւոր գրողներ, բոլորն ալ նոր յեծիմին հոգեւին յարած, այդպիսի զգուէի դեր մը կատարելու ու եւ չափով տրամադիր եւ կարող եղած ըլլան»⁴⁰:

Իհարկէ, շատ բան կախուած էր Հայաստանի իշխանութիւններից, թէ ինչպիսի Զանաիրութեամբ նրանք կը կատարէին Մոսկուայի ցուցումները, բայց չի կարելի չտեսնել, որ Սփիւռքի մտաւորականների դիմումները Հայաստանի կառավարութեանը՝ հետեւանք էին իրադարձութիւնների մասին նրանց անտեղեկութեան: Բռնադատութեան թափանիւն սկսել էր պտտուել եւ կանգնեցնել այն հնարաւոր չէր բանական «ո եւ է» հիմնաւորումներով:

Գործի անցաւ Դաշնակցութեան «ծանր հրետանին»: Լոյս տեսաւ «Ս. Վր.»-ի (Սիմոն Վրացեան, 1982-1959) «Գրականութեան Վիճակը Հայաստանում» յօդուածը. «Բոլշեւիկեան կոպիտ ցախաւելը շարունակում է աւեր գործել, խորհրդային գրականութեան երէկուայ զարդերը դեռ բանտումն են...»: Հետեւեցին բացասական խօսքեր Աւետիք Իսահակեանի (1875-1957) հասցէին. «Առանձին տեղ է գրաւում Իսահակեանի պարագան: Ինչպէս յայտնի է մա համակրում եւ գաղափարական ու բարեկամական կապերով կապուած էր Խանջեանի, Բակունցի,

Մահարիի, Ալազանի եւ ուրիշների հետ... Երբ այլեւս Փարիզ մնալը դարձաւ անկարելի – պահանջում էին վերադառնալ Երեւան... գնաց եւ... Այն պահին, երբ իր գաղափարակից եւ ընկեր Բակունցները, Ալազանցները, Մահարիները բանտում են, մահուան սպառնալիքի ներքոյ, երբ իր մտերիմ Չարենցի գլխին շանթ ու կայծակ են քափում, երբ ողջ Հայաստանի գրականութիւնն ու գրողները նետուած են Ստալինի ու Բերիայի կոշտ կրունկների տակ, Իսահակեանը բարոյապէս հնարատր է համարում մի երկար գրութիւն ուղարկել ժողովրդին... Դժուար է հեռուից քար նետել մէկի վրայ, մանաւանդ երբ մէկը գտնուում է խորհրդային պայմաններում, բայց կան դէպքեր, երբ նոյն իսկ մահուան սպառնալիքի տակ, մարդ պարտատր է ազնիւ լինել: Մանաւանդ Իսահակեանի պէս մէկը, որին բնութիւնը տուել է տաղանդ... Նա իրաւունք չունի իր ընկերների դիակի վրայ իրեն համար անձնական բարեկեցութիւն հաստատել...»⁴¹:

Իսահակեանը հայրենիք էր վերագարծել խիստ անժամանակ: Նա յանկարծակիի եկաւ Խանջեանի «Խնքնասպանութեանը» յաջորդած ձերբակալութիւններից, բայց ստիպուած էր արագ կողմնորոշուել եւ գրել «Իմ Ազատ եւ Ստեղծագործ Ժողովրդի Հետ» յօդուածը: Ինձ շատ մեծ վիշտ պատճառեց նաեւ մի քանի գրողների ձերբակալութիւնը, որոնց մէջ ունէի անձնական ընկերներ, բայց երբ վերադարձայ Երեւան եւ հնար եղածի չափ ծանօթացայ իրերի եւ իրադարձութիւնների հետ, տեսայ որ մեր կառավարութիւնը (որին անպայման վստահում ենք) եւ ժողովուրդը ուրիշ կերպ չէին կարող վարուել: Որովհետեւ նրանք շեղուել էին ուղիղ ճանապարհից եւ ընթացել մի դատապարտելի ճանապարհով, որ միայն վնաս է բերում մեր բազմաշարշար ժողովրդին»⁴²:

«Ի՞նչ է կատարւում Հայաստանում» յօդուածում Վրացեանը փորձեց ճշտել «մաքրագործման» սահմանները: «Ձերբակալուածները միայն Անատունիի քուած անուններով չեն սահմանափակւում. բանտարկուած են նաեւ...» ու թուարկեց տասից աւելի նոր անուններ»⁴³:

Բռնադատուածների ցանկը ժամանակի ընթացքում լրացւում էր նոր անուններով: Զապէլ Եսայեանին (1878-1943) էր վերաբերում Միսաքեանի «Դիմակաւորներ Ամենայն Հայոց» խմբագրականը, որտեղ յայտնուեց երեք տարի առաջ Հայաստան ներգաղթած կին-գրողին ներկայացուած պաշտօնական մեղադրանքը: «Չ. Եսայեանը ընդհանուր ֆրոնտ (ճակատ) էր կազմել հակայեղափոխական Բակունցի, Ալազանի, Մահարու եւ միւսների հետ ընդդէմ խորհրդային նուիրում եւ կուսակցութեան գծի վրայ կանգնած գրողների: Յայտնի է, որ իր զինակիցների բանտարկութիւնից յետոյ էլ, մինչեւ վերջերս, զգուելի եւ վարկաբեկիչ պրովակացիոն լուրեր էր տարածում խորհրդային գրողների մասին»⁴⁴: Յաջորդ օրը լոյս տեսաւ նոյնի «Զապէլ Եսայեան եւ Եղիա Զուբար «Մերկացուած»»⁴⁵ յօդուածը, իսկ Ապագան անստորա-

գիր խմբագրականում մէջբերեց Եսայեանի անգգոյշ յայտարարութիւնը. «Չօրեանի եւ Դեմիրճեանի նախայեղափոխական գրուածքները շատ ատելի կատարեալ էին, քան յեղափոխական շրջանից յետոյ գրածները»:⁴⁶

Տագնապալի լուրերը յաջորդում էին մէկը միւսին, իսկ վերջը չէր երեւում: «Կեցցէ՛ Գրաքննութիւնը...» հեգնական խորագրով խմբագրականում Միսաքեանը կատարեց Գրական Թերթից նոր մի մէջբերում, որը վերաբերում էր նոր մի մեղադրեալի՝ «Վ. Անանեանը ճիշդ նոյն կերպ է վարում, ինչպէս դաշնակցական բանդիտ Մահարին իր խծրածանքներում եւ տրոցկիստ-տետրիստ Ալազան իր հակայեղափոխական ամբողջ ցփեղութիւնների մէջ: Անանեանը նրանց գրական զինակիցն է եւ, անդաւաճան կերպով զարգացնում է նրանց ֆաշիստական թեորիան՝ հայ ժողովրդի հերոսական անցեալը նենգափոխելով»⁴⁷: Խօսքն իր գրիչն արկածային եւ որսորդական թեմաներին անմնացորդ նուիրած Վախթանգ Անանեանի մասին էր...

Իւրաքանչիւր հերթական ձեռքակալութիւն առիթ էր մէկ անգամ եւս անդրադառնալու նախկինում ձեռքակալուածներին: Այդպիսին էր Հայաստանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտէի Նախագահի մասին «Հանգստիկների Արտաքսումը» խմբագրականը. «Ճիշդ է, որ Խանջեանի խորհրդատու անհետացումէն յետոյ՝ վերջին մէկ տարուայ ընթացքին շատ մը զգայացումն էր դեպքեր տեղի ունեցան Հայաստանի մէջ. ձեռքակալութեան ոչ միայն Հայաստանի գրական փառքերէն Բալունց, Ալազան, Մահարի եւայլն եւայլն, այլեւ պետական եւ կուսակցական բարձր աստիճանատուներ...»⁴⁸:

Բռնադատուածներին ներկայացուած մեղադրանքների շինծոքնոյթն ակներեւ էր: «Յո՛ւ Երթաս, Երեւան...» խմբագրականում Միսաքեանը հարցրեց. «Հաւատալի՞ է, որ մէկ տարիէ պակաս ժամանակաշրջանի մը մէջ, իրարու ետեւէ լրտես, դաւաճան, ժողովրդի թշնամի, առնուազն «նացիոնալիստ» կամ տրոցկիստ հռչակուէին Խորհրդային Հայաստանի հիմնադիրներն ու անդրանիկ ղեկավարները, պետական թէ կուսակցական գործիչներն ու քարոզիչները, ինչպէս եւ ուղեկիցները...»⁴⁹: Մի հարցից բխում էր միւսը: Եթէ մեղադրանքներն անհիմն են, ապա ի՞նչ է կատարւում ձեռքակալուածների հետ: «Պապանձումն...» խմբագրականում, ի նկատի ունենալով Հայաստանեան մամուլի լռութիւնը՝ ձեռքակալուածների յետագայ բախտի մասին, տրուեց հարցերի մի ամբողջ շարան. «Արտասահման իրաւունք չունի՞ հարցնելու, ո՞ր են, ի՞նչ եղած են այն մեծ ու փոքր աստիճանատուները, կուսակցական ու պետական վարիչները, տարեց թէ երիտասարդ գրագէտները որ սեւ ցանկը անցան մէկ օրէն միւսը: Ո՞րք են թէ մեռած, բա՞նտն են թէ արտրական՝ Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանները, Պօղոս Մակինցեանները, Եղիա Չոբարները, Սիմոնիկ Փիրումեանները, Լուկաշինները,

Սաքոները, Եղիազարեանները, Դրաստամատ Սիմոնեանն ու Բակունցը, Չապել Եսայեանն ու Գուրգեն Մահարի... բուեցէք ինչքան կրնաք, աչքի առաջ բերելով բոլոր անոնք, որոնց փառքը կ'երգէին երէկ»⁵⁰։ *Խմբագրականն արտատպուեց Հայրենիքում*⁵¹։

Հարցը հռետորական չէր։ Հերթական «մերկացումից» յետոյ փորձանքի հանդիպածն անյայտանում էր հասարակական կեանքից եւ նրա մասին այլեւս ոչինչ չէր հաղորդւում։ Ահա թէ ինչու նոյն Հարցը հնչում էր տարբեր պարբերականներից. «Գալով գլխաւոր հարցին, թէ ինչ են եղած Հայաստանի «մեկուսացում», ամենածանր ամբաստանութեամբ ձերբակալուած գրագետները, այդ մասին որեւէ ստոյգ տեղեկութիւն չկայ նաեւ այս ընթացիկ ամսուայ խորհրդաւիայ մամուլում»⁵²։ Առանձին հրապարակումներում տրւում էր յարուցուած մեղադրանքների գնահատականը. «Ծիծաղելի կը լինէր կարծել թէ Բակունց, Մակինցեան եւ այլօք մտքերից կ'անցնէին Ստալինի գահը խորտակել կամ կապեր հաստատել Թուրքիայի հետ»⁵³։ «Ի՞նչ կ'անցնի կը Դառնայ Հայաստանի Մէջ» խորագրով խմբագրականում նշուեց Հայաստանում «Ժողովրդի քշմամիներ» շարան-շարան...»⁵⁴ յայտնուելը։

Միաժամանակ «Մեւելեհներու Պարը» խմբագրականում կատարեց մէջբերում Գրական Թերթի Հոկտեմբերի 31ին տպագրուած Զարեանի գործակից Արտաշէս Ոսկերչեանի «Ընդդէմ Բուրժուական Նացիոնալիզմի՝ Գրականութեան Եւ Քննադատութեան Ասպարէզում» յօդուածից. «Եւ ահա այդ ղեկավարութեան աջակցութեամբ գործող «Նոյեմբեր» միութեան նախկին անդամ հակայեղափոխականներ - Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Վ. Նորենց, Մ. Արմէն եւ այլն - հաւատարիմ մնալով իրենց քաղաքական դաւանանքներին եւ միաժողովուրդով քափափուկների՝ Ալազանի, Գիւլիբեխեանի, Վանանդեցու, Վշտունու եւ միւսների հետ, միացեալ ճակատով շարունակում էին պաշտպանել նացիոնալիստական սպեցիֆիկեան հակայեղափոխական սկզբունքներ, այս անգամ արդէն աւելի սանձարձակ ձեւով՝ տրոցկիստական նացիոնալիստական վիժուածքներ Խանջեանի ու Ամատունու»⁵⁵ հովանաւորութեամբ եւ պաշտպանութեամբ»⁵⁶։

Սովորական դարձած ստորագրութիւնների կողքին յայտնւում էին նորերը։ Լրագրող «Էջմիածնեցին» (Տրդատ Գազանճեան, 1882-1966), հանդէս եկաւ «ՄԷՐ Գնացին Եւ Ի՞նչ Եղան Հայ Համայնավարները» յօդուածով, որտեղ ձերբակալուած համայնավարների կողքին մէկ անգամ եւս թուարկեց նոյն բախտին արժանացած գրողներին»⁵⁷։

Բողոքներն ուղեկցւում էին բռնադատուած գրողների ստեղծագործութիւնների արտատպումով եւ նրանց մասին յօդուածների հրապարակումով։ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութիւնը⁵⁸ յայտարարեց Հայաստանի բռնադատուած «տաղանդաւոր

գրագետներու գործերէն ժողովածու» հրատարակելու մտադրութեան մասին⁵⁹։ Մտադրութիւնը մնաց չիրագործուած։

Բազմապէս տպագրեց Զօպանեանի ենթադրութեամբ Մահարու գրչին պատկանող «Երեւանի «Պոէտ» Ներկարարը» երգիծական բանաստեղծութիւնը։ Այն Հայաստանում չէր կարող լոյս տեսնել կասկածելի բովանդակութեան պատճառով եւ պատկանում էր ձեռքից ձեռք շրջող բանաստեղծութիւնների թուին, որը տարիներ առաջ Երեւանում գտնուելու օրերին հասել էր Զօպանեանին⁶⁰։ Նոյն հեղինակը Մշակութում հանդէս եկաւ «Հայ Բանաստեղծութիւնը» յօդուածով, որտեղ Չարենցի բանաստեղծութեան «գօրեղ շունչով» բանաստեղծների շարքում թուարկեց եւ Մահարուն⁶¹։

Զուարթնոց տարեգրքում լոյս տեսաւ խմբագիր Հրանդ Բալուեանի (1904-1967) գրախօսականը՝ Մահարու Մրգահատ ժողովածուի մասին։ Հինգ տարով ուշացած գրախօսականի նպատակն էր հասարակութեանը յիշեցնել գրական կեանքից անսպասելի անհետացած գրողի մասին⁶²։

«Մի Գուցէ Մոռացուեցին Խորհրդային Ռեժիմ Կերտողները, Երկրի Փառքերը» յօդուածում տպագրուեցին բռնադատուած «պետական, կուսակցական ղեկավարների», «գրական, գեղարուեստական, պատմագրական փառքերի» եւ Խորհրդային Հայաստան թերթի խմբագրական կազմի ցանկերը, որոնցից երկրորդը սկսւում էր Բակունց-Մահարիով եւ հաշւում մօտ 40 անուն⁶³։

Արտասահմանի հայութեան բարոյական պատասխանատուութեան մասին էր Միսաքեանի «Չեկան Գործի... (Հայ Մտաւորականութեան Գաղտնի Կոտորածը)» յօդուածը. «Մի՞թէ հայ մտաւորականութեան գաղտնի ջարդը չի վերաբերիր արտասահմանի 700.000 հայութեան։ Հնա՞ր է այս գաղտնիքները տեսնել եւ շարունակել լռել...»⁶⁴։ Յօդուածն արտասպուռեց Հայրենիքում⁶⁵։

1937ի վերջին մէկ անգամ եւս հնչեց Խոնդկարեանի հարցը. «Իսկ ի՞նչ գործի վրայ են Բակունցը, Մահարին եւս երկու տասնեակ անուն եւ միւսները»⁶⁶։ Պատասխանը տուեց Զօպանեանը «Քրոնիկ» տեսութիւնում. «...երիտասարդ ճարտարապետ մը, որուն վերջերս Մարտիլէն Փարիզ դարձած միջոցին հանդիպեցայ, ըսաւ. “Ձերակալուածներէն ոչ մէկը գնդակահարուած է, ամենքը բանտն են ու կը սպասեն մեծ դատին որ Երեւանի մէջ տեղի պիտի ունենայ եւ պիտի վճռէ իրենց բախտը։ Ու Երեւանի մէջ տիրող կարծիքն այն է, ատելցուց, թէ մեծ մասը անպարտ պիտի արձակուին”»⁶⁷։ Պատասխանը չհանգստացրեց Խոնդկարեանին, որը յայտնեց իր շարունակուող մտահոգութիւնը. «Մինչեւ վերջին ամիսները, երբ ամեն անգամ խօսք էր լինում «դաւաճան Խանջեանի» մասին, նրան որպէս գործակիցներ ու մեղսակիցներ մատնանշուած էին... գրողներից Բակունցը, Մահարին եւ Ալազանը, իսկ հիմա յայտնուել են նոր ազգանուններ»⁶⁸։

1937-ին ամփոփեց *Ապագայի խմբագրականը*։ «Հայկական աշխարհին մեջ պատկերը մխիթարիչ չէ։ 9 Յունիս [պէտք է լինի՝ Յուլիս - Գ.Ա.] 1936-ի եղերեկան [sic!] դէպքերէն ի վեր Հայուն համար Հայաստանը դարձաւ յուսայատիչ [sic!] առեղծուած մը։ Մէկուկէս տարին քաղական շեղաւ փարատելու համար այս մղձաւանջը։ Եւ այսօր չենք գիտեր թէ ո՞ր եւ ինչպե՞ս կանգ պիտի առնէ սկսած շարժումը...»⁶⁹։

Արշակ Զամախեանը «Մաքրագործուածներին Հրապարակօրէն Դատելու Նախապայմանը» յօդուածում բողոքեց վարագոյրի դէմ, որով շղարշուած էին Հայաստանեան իրադարձութիւնները⁷⁰։

Անահիտի «Քրօնիկ»-ում Զօպանեանը փորձեց տալ բռնադատումների ընդհանուր պատկերը։ «ՀՕԿ-ի մարդիկը ամբաստանուած են իբր ծանր գեղծումներ ու չարաշահութիւններ գործած, իսկ Դ. Սիմոնեան իբրեւ Դաշնակցութեան գործիչ, Արսէն Եսայեան, Երզնկեան, Ալազան, Թոթովեց, Նորենց, Մահարի, Չարենց, տիկին Զապէլ Եսայեան իբր ազգայնական գնդակահարուած են կամ բանտարկուած... Անասելի ցաւը զոր կը զգամ մանաւանդ Նորենցի, Մահարիի, Բակունցի պէս գմայլելի տաղանդով գրողներու եղերական խորտակումէն... Անոնք, որ Խորհ. Հայաստան կը կարդան, չեն մոռցած այն զգուելի ընդարձակ յօդուածները զոր հոն հրատարակած էր Նայիրի Զարեան ըսուած միջակ գրողը, եւ ուր Բակունցի, Նորենցի, Ալազանի, Մահարիի դէմ թոյն ու ամբաստանութիւններ որ անհիմն էին անշուշտ, բայց զանոնք կը վտանգէին։ Այդ գրողներուն մահատակման պատճառը՝ Յուդայի հոգիներով Նայիրիներն են»⁷¹։ Մտահոգիչ էր եւ յաջորդ «Քրօնիկ»-ը՝ «Երիտասարդ մը, որ այնտեղէն եկած էր Փարիզ ուրիշներ ամիս առաջ, ըսաւ թէ անոնք բոլորն ալ «մաքրուած էին»։ Ճիշդ էր սակայն, կէտ առ կէտ ամբողջութեամբ. ճիշդ էր, ինչ որ Երեւան գտնուած միջոցին ի լրոյ իմացած էր...»⁷²։

Միսաքեանը, Խոնդկարեանը, Վրացեանն առիթը բաց չթողեցին մէկ անգամ եւս յիշեցնելու սոցիալիզմ կառուցող երկրի արատները։ Նրանք քաղաքական թէ՛ քաղաքացիական նկատառումներով կատարեցին հրապարակագրական իրենց պարտքը։ Բայց որ լուռ մնացին գրողները, դա եւ անսպասելի էր, եւ զարմանալի։ Լուեցին Վահան Թէքէեանը (1878-1945), Համաստեղը (1896-1966), Շահան Շահնուրը (1903-1974), Արամ Հայկազը (1900-1986), Լեւոն Շանթը (1870-1951), Նիկոլ Աղբալեանը (1875-1947), Կոստան Զարեանը (1885-1969), Նշան Պէշիկթաշեանը (1896-1972), որն այդ շրջանում սիւնակներ էր ակօսում երգիծական նշմարներով։ Լուեց Վիլիամ Սարոյեանը (1908-1981), որը 1935ին եղել էր Խորհրդային Հայաստանում եւ ծանօթութիւն Հաստատել Զարենցի, Թոթովեցի, Մահարու հետ... Միայն Զօպանեանն էր, որ ցնցուեց, տարակուսեց, զարմացաւ, զայրացաւ ու կոչ արեց Հայաստանի իշխանաւորներին ուղղել սխալը... Նա էր, որ իրադարձութիւնների թարմ հետքերով հետեւո-

դականօրէն անդրադարձաւ կատարուածին. «Կարդացինք զարիւրանքով՝ «Խորհ. Հայաստանի» մէջ տեղեկատուութիւնը Գրողների Միութեան այն նիստին, ուր ոչ միայն Ն. Չարեան, այլ – անհաւատալի, անկարելի՝ բան,- մեծ տաղանդով գրողներ, հին եւ նոր, Դերենիկ Դեմիրճեան, Ստեփան Չօրեան, տիկին Չապել Եսայեան, Գեղամ Սարեան, Տարօնցի, որոնք, նուազ ծանօթ քանի մը ուրիշներու հետ, կ'ամբաստանէին իրենց հանրածանօթ եւ ցարդ ամենքէն սիրուած, զնահատուած, յարգուած պաշտօնակիցները՝ Բակունց, Դրաստամատ Սիմոնեան, Գուրգէն Մահարի, Վաղարշակ Նորենց, Ալազան, Վահան Թոթովենց... իբր դաւադիր եւ հակայեղափոխական խմբակ մը (!!)... Ինձի համար անկարելի է ընդունիլ որ Գեղամ Սարեան եւ Տարօնցի, երկու երիտասարդ զմայելի բանաստեղծները Գրողների Միութիւնէն որոշեն իբր յանցաւոր արտաքսել իրենց քանկագին քնարակից Նորենցը, Մահարին, Ալազանը, երեքն ալ պատերազմի ատեն քրքական արհաւիրքէն ճողոպրած...»⁷³:

Գրողների լուսթիւնը կարծես բաւական չէր, գումարուեցին ներկուսակցական եւ միջկուսակցական պայքարի նոր դրսեւորումներ: Երբ Վրացեանը, խտացնելով գոյները, յայտարարեց՝ «Ոչ ոքի համար այլեւս վիճելի չէ, որ մեր Հայրենիքը ենթարկուած է մեծագոյն աղետի: Աղետ, որ շատ կողմերով յիշեցնում է 1915ի սեւ օրերը»⁷⁴, Պետրոս Զարոյեանը (1903-1986), որը Զարեհ Որբունու (1902-1980) հետ Փարիզում հիմնել էր *Հուսարաց ամսաթերթը*, սրբապղծութիւն համարեց *Մեծ Եղեռնի համեմատումը* «Խորհրդային Հայաստանի մէջ քանի մը տասնեակ հոգիներու Հայաստանի կառավարութեան, հետեւաբար ազգային սեփական կառավարութեան կողմէ պատժելուն»⁷⁵ հետ: Զարոյեանը չէր ուզում նսեմացնել Եղեռնի ահաւորութիւնը, բայց նման տողերը փաստօրէն արդարացնում էին կատարուածը: Պատահական չէր, որ Զօպանեանն անտեսեց նրա «Բաց Նամակ»ի հակավրացեանական ուղղուածութիւնը եւ ծանրացաւ բռնադատութեան իրաւական ու բարոյական հիմքերի վրայ. ««Լուսաբաց» ամսաթերթին մէջ, զոր վերջերս սկսան հրատարակել երկու երիտասարդ գրագետներ, որոնց անձին ու տաղանդին համար համակրութիւնս մէկէ ատելի առիթով յայտնած եմ, զարմանքով ու ցաւով տեսայ յօդուած մը ուր այդ արժէքաւոր գրագետներէն մին - մոռնալով որ ինք եւ քանի մը ձախամետ ընկերները բողոքի հաւաքոյթ մը սարքեցին Փարիզի մէջ Խորհ. Հայաստանի այդ գրողներուն բանտարկութեան լուրը առաջին անգամ մեզի հասած միջոցին - կ'ըսէ թէ «երկրին օրինական իշխանութիւնները պատժեր են այդ քանի մը տասնեակ հոգին»: Պատիժ... իրենց ո՞ր յանցանքի համար, եւ մեր երիտասարդ եղբայրակիցները այսքան հեռուէն ինչպէ՞ս կրնան զիտնալ եւ հաստատել թէ անոնք յանցաւոր ու պատժի արժանի են... Այդ գրողներն ու գործիչները ապահովապէս անմեղ մարդիկ

են, անձնական ոխէ կամ շահամոլութիւնէ տարուած խամազներու ու խաֆիէներու⁷⁶ գրապարտական ցուցմունքներու հետեւանքով բանտ նետուած եւ արտասահմանեան ու եւ ի հայ մտաւորական, որ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունի այդ Հայ ընտրանիին պատկանող հայրենակիցներուն ձերբակալման պատճառներուն վրայ, պէտք չէ անոնց պատժուիլը բնական երեւոյթ մը նկատելով անգիտակցօրէն ուժ տայ խամազներու զգուշի վարմունքին: Արտասահմանի Հայութիւնն ամբողջ առանց խտրութեան՝ պէտք է ցանկայ եւ սպասէ որ բանտ դրուած այդ քանկարժէք հայրենակիցներուն անմեղութիւնն ապացուցուի եւ անոնք դուրս ելլեն բանտէն ու շարունակեն արտադրել եւ գործել յօգուտ մեր հայրենիքին եւ մեր մշակոյթին...»⁷⁷:

Ինչո՞ւ լռեցին Սփիւռքի գրողները: Ասել, թէ նրանք անտեղեակ էին՝ ճիշտ չի լինի: Իրենց հերթական հրապարակումների կողքին նրանք կարգում էին Հայաստանից արտածուող սահմակեցուցիչ լուրերը: Ժամանակ գտան վերլիշելու խորհրդահայ գրողների «գլուխ-գործոց» է-պիգրամները իրենց հասցէին... Դժուար թէ, գրողի բարոյական չափանիշները անհամեմատ բարձր են քաղքենիականից: Մնում է ենթադրել, որ պատկանելով տարբեր կուսակցութիւնների, նրանք քաղաքականացում էին այն աստիճան, որ հլու կուսակցական կարգապահութեանը՝ հրապարակագրական դաշտը զիջեցին կուսակցական գործիչներին, իսկ այս վերջինները մատը մատին չսփեցին՝ ընդհանուր շարժում կազմակերպելու համար: Բացառում է, որ գործել էր նաեւ «չառից հեռու» զգուշաւոր «սկզբունք»ը:

Հայաստանեան իրադարձութիւնների մասին, յատկապէս դաշնակցական մամուլում, գրում էին մեծ մասամբ արեւելահայ վտարանդիները, որոնք մինչեւ 1920 անձնապէս ծանօթ էին բռնադատուածների հետ ... Վերը թուարկուած ազգանունների կողքին աւելացնենք Բուենոս Այրէսում խմբագրականներ հեղինակած ծագումով վանեցի Ռէնին (Ռուբէն Վարդանեան, 1893-1958):

Իրողութիւնն այս կամ այն ճանապարհով աստիճանաբար յայտնի էր դառնում արտասահմանին: Ընդ որում, խորհրդահայ մամուլը դադարել էր տեղեկատուութեան միակ աղբիւրը լինելուց: Ժամանակին Յառաջը նշել էր «Տերեւաթափը Երեւանի Մէջ» խմբագրականում, որ միայն պատահական լուրերի միջոցով «անցեալ տարի, ամիսներ առաջ, իմացանք խումբ մը երիտասարդ գրագէտներու բանտարկութիւնը»⁷⁸ (խմբագրականն արտատպուեց Հայրենիքում⁷⁹): Տեղեկատուական պատահական աղբիւրների մասին գրեց եւ Զօպանեանը. «Սակայն դժբախտաբար չենք տեսներ, պաշտօնաթերթէն քաղուած լուրերուն մէջ կամ արտատպուած գրական էջերուն ներքեւ, անունները Խորհ. Հայաստանի այն խումբ մը հին ու նոր գրողներուն, որոնց համար ըսուեցաւ որ բանտն են, որոնց ոմանց համար նոյն իսկ - անհաւատալի»

սոսկում - մահապատժի ենթարկուած են... Երկու հայրենակիցներ, որ վերջերս եկեր են Խորհ. Հայաստանէն եւ փարիզեան սրահի մը մէջ քանախօսեր են, անոնց (գէթ անոնց մեծ մասին) համար ըսեր են եղեր՝ «նստած են», ինչ[ը] պոլշեիկահայ ժողովոյն-ով կը նշանակէ՝ քանտն են...»⁸⁰։

Հասարակական կեանքի իւրաքանչիւր երեւոյթ առիթ էր նորից ու նորից վերադառնալու բռնադատումներին։ Խոնդկարեանն իր հերթական ամսական տեսութիւնում, անդրադառնալով Հայ արուեստի տասնօրեակին Մոսկուայում հնչած ելոյթներին, բացականչեց. «Որպիսի՞ ջերմ պաշտպանութիւն «հայկական ազգային կուլտուրայի», որը ետ են վանել ժողովրդի թշնամիներ՝ «նացիոնալիստ» Բակունցները, Մահարիները եւ Վանանդեցիները...»⁸¹։

Սողում էր ժամանակը ինչպէս բանտերում, այնպէս էլ «դրսում» ու դրսից էլ դուրս՝ արտասահմանում։ Բռնկեց Բ. Համաշխարհային Պատերազմը։ Մամուլի փոխադարձ առաքումները դարձան անհնար, եւ որ գլխաւորն էր, փոխուեցին շեշտադրումները Հասարակական կեանքում։ Առաջին էջերի վրայ հանուեցին պատերազմական իրադարձութիւնները։ Լրագրողներն էլ յոգնեցին արդարութեան դռների անօգուտ բախումից։ Բռնադատութեան վերաբերեալ հրապարակումները դարձան հազուադէպ։ Պատճառն ակնյայտ էր՝ պատերազմի ժամանակ փոխուեցին հակահամայնավար դիրքորոշումները ի նպաստ խորհրդային իշխանութեան եւ կարմիր Բանակին։ Բացառութիւն չկազմեց անգամ Դաշնակցութիւնը։

Հրապարակումները նոյնպէս փոխեցին իրենց բնոյթը։ Բողոքները փոխարինուեցին անհետացած զրոգների գործերի հրապարակումներով, ասես նպատակ ունենալով փրկել նրանց մոռացութիւնից։ Միայն Մահարուց լոյս տեսան «Շամշուղներ» պատմութեամբը⁸², «Պոէտ»⁸³, «Մտերմութիւն»⁸⁴, «Երգ (Կոմիտասին)»⁸⁵, «Արեւի Ճամբորդին» բանաստեղծութիւնները⁸⁶, հատուածներ Պատանեկութիւնից⁸⁷...

Անդրանիկ Մառուկեանը (1913-1989) հրապարակեց Մահարու բանաստեղծութիւններից մի փունջ։ Հրապարակմանը նախորդեց «Ո՞ղջ են թէ՛ Մեռած» խորագրով խմբագրի խօսքը. «Վերջերս [1942 - Գ.Ա.] հիանալի լուր մը սկսաւ շրջան ընել հայ մամուլին մէջ։ Թէ՛ Հայաստանի գրողներ ողջ են, թէ՛ բանտը, թէ միայն Չարենցն է մեռնողը, այն ալ բնական մահով, թէ ողջ է նաեւ Գուրգէն Մահարին եւ ազատօրէն կը շրջի Հայաստանի մէջ։ Հրաշալի լուր մը արդարեւ ու այնքան հրաշալի՝ որ մարդ դժուարութիւն կը կրէ հաւատալու լուրին ճշդութեան... Յամենայն դէպս, ճիշդ կամ սխալ՝ նախընտրելի է կենդանի պատրանքներով սնանիլ, քան մեռեալ ճշմարտութիւններով... Լաւագոյն առիթը կը նկատեմ տալու փունջ մը Մահարիի վերջին հատորէն՝ «Մրգահաս»»⁸⁸։

Բռնադատուած գրողները սկսեցին թուարկուել հայ գրականութեան աչքի ընկնող գէմքերի շարքում, մի բան, որ նախկինում, բարձրից նայելով խորհրդահայ գրականութեանը, արտասահմանն իրեն թոյլ չէր տալիս: Ծառուկեանը «Իմացական Շարժում» վերտառութեան տակ գրախօսելով Յակոբ Օշականի Հայ Գրականութիւնը, գրեց. «Յետպատերազմեան սերունդը ունի Շահնուր, Համաստեղ, Շուշանեան... Դեռ ունի Չարենց, Գուրգէն Մահարի եւ Ակսել Բակունց եւ Կոստան Չարեան...»⁸⁰:

Կեանք եւ Գիր եզրպատահայ պարբերականը ի հակադրումն Չարեանի՝ բարձր գնահատական տուեց «Բակունցէն վերջ ամենատաղանդատը արծակագիր» Մահարուն⁸⁰, իսկ պատերազմի աւարտի նախաշէմին, «Մեր Գրողները» յօդուածաշարում տուեց կատարուածի մեղմ պատկերը. «Հակառակ անոր, որ Չարենցը մեծ պատիւ եւ առանձնաշնորհումներ կը վայելէր իբրեւ յեղափոխութեան երգիչը եւ պրոլետ գրականութեան հիմնադիր, 1933-ին Ակսել Բակունցին եւ Գուրգէն Մահարիին հետ կազմած իր «Նոյեմբեր» ընկերակցութեան համար խիստ յարձակումի ենթարկուած է խորհրդային քննադատներու կողմէ, մեղադրուելով ազգայնական ձգտումներ ունենալու յանցանքով: Չարենց եւ իր ընկերները հնազանդած են դրուած պահանջներուն, լուծելով իրենց գրական ընկերակցութիւնը»⁸¹:

Պարզաբանենք հրապարակման ենթախորքը: Չարենցը, Բակունցը, Արմէնը եւ Մահարին կազմել էին գրական խմբաւորում՝ «Նոյեմբեր» անունով, որը բռնադատութեան տարիներին համարուեց քաղաքական, հակախորհրդային կազմակերպութիւն: 1934ին՝ Հայաստանի գրողների համագումարի նախաշէմին, կուսակցական եւ գրական վարչարարների ճնշման տակ, քառեակը ստիպուած էր հրաժարուել «խմբակային պայքարից» եւ ընդունել իրենց գրուածքներում թոյլ տրուած «ազգայնական սխալները»՝ անցեալի իդէալականացում, փախուստ սոցիալիստական իրականութիւնից եւն.:

Ընթերցողն ուշադրութիւն դարձրեց, որ արտասահմանեան մամուլը գրեթէ չի անդրադարձել Չարենցի բռնադատութեանը: Պատճառն այն էր, որ նրա ձեռքաւորման եւ մահուան մասին պաշտօնական որեւէ հաղորդում չէր եղել: Սփիւռքը աչքաթող չարեց ՀԿԿ համագումարում Ամատունու գեկուցման մէջ Չարենցին վերագրուող մեղադրանքներ՝ «Նոյն իսկ չեմ կասկածում, որ իրօք իմ սխալներս ունին ազգայնական, հետեւաբար եւ (կը սոսկամ ըսելու) հակայեղափոխական, ուրեմն եւ հակախորհրդային էութիւն»⁸²: Սակայն Չարենցի ճակատագիրը երկար ժամանակ մնաց առեղծուած⁸³:

Պատերազմի յաղթական աւարտը նոր առիթ հանդիսացաւ վերադառնալու բռնադատուած գրողներին: Վրացեանը գրեց «Վահան Թոթովենց (Նիւթեր իր Կենսագրութեան Համար)» դիմանկարը, որն

սկսում էր «Այն զանգուածային քննադատումը համայնապար հայ մտաւորականութեան, որ տեղի ունեցաւ Աղասի Խանջեանի սպանութիւնից յետոյ, 1937-ին, Եղիշէ Չարենցի, Արսէլ Բակունցի, Գուրգէն Մահարիի, Դրաստամատ Սիմոնեանի եւ ուրիշ շատերի հետ, հրապարակէն վերցուց եւ Վահան Թորոպենցը»⁹⁴ խօսքերով:

Սառը պատերազմը դաշնակից պետութիւնների միջեւ դեռ չէր ուրուագծուել: Խորհրդային իշխանութիւններն ինչ-որ տեղ պարտաւորուածութիւն էին զգում տալ բազում հարցերին գոնէ մէկ պատասխան: Սեղանին էր դրուած նաեւ հայկական հողերի եւ դրանց հետ կապուած զանգուածային հայրենադարձութեան հարցը: Որտեղի՞ց, ի՞նչ ճանապարհով, յայտնի չէ, բայց ապատեղեկատուութիւնն սկսուեց պոլսահայ մամուլից: Նոր Հուրի առաջին էջի վերին կենտրոնական սիւնակում, տպագրուեց «Զ. Եսայեան Եւ Ե. Թուրայեան Ողջ են» խորագրով տեղեկատուութիւն. «Համաձայն արտասահմանի հայ թերթերու հրատարակած տեղեկատուութեանը 1936-ին մեկուսացուած մտաւորականներ Ալազան, Նորենց, Գուրգէն Մահարի, Ալսէլ Բակունց, Չապէլ Եսայեան, Ե.[րուանդ] Թուրայեան, Մ. Էմին եւ ուրիշ գրողներ ողջ են եւ Երեւան վերադարձած: Եղիշէ Չարենց մեռած է իր քնական մահով»⁹⁵: Եւ դա այն դէպքում, երբ Մահարին, Ալազանը, Նորենցը դեռ ճամբարներում էին (բացառութեամբ Մկրտիչ Արմէնի, որը հաւանօրէն «Մ. Էմինն» է: Յետագայ արտատպումներում «Մ. Էմինը» անյայտացաւ, իսկ Բակունցը, Եսայեանը, Թուրայեանը (երգիծաբան, խմբագիր, 1883-1937) արդէն քանի՜ տարի կենդանի չէին):

Մեզ չյաջողուեց գտնել աւելի վաղ հրապարակում, որի վրայ յենուել էր Նոր Հուրը: Սակայն նրա խայծն այլ թերթեր հաճոյքով կուլ տուին: «Արձագանգ» վերտառութեան տակ եւ «Եղիշէ Չարենց Մեռած» խորագրով տեղեկատուութիւնը յաջորդ օրն արտատպուեց պոլսահայ մէկ այլ թերթում նոր մանրամասնով. «Արտասահմանէն ստացուած տեղեկութեանց համաձայն 25-ամեակի առիթով ներումէն օգտուելով՝ Երեւան վերադարձած են կարգ մը մտաւորականներ, որոնք մեկուսացած էին 1936-էն ի վեր: Վերադարձողներու մէջ կը գտնուին Չապէլ Եսայեան, Երուանդ Թուրայեան (Կապոջ), Գուրգէն Մահարի, Ալազան, Վ. Նորենց, Ալսէլ Բակունց եւ ուրիշներ: Բնական մահով մեռած է միայն Ե. Չարենց»⁹⁶: «Հայկական Կեանք» վերտառութեան տակ Բէյրութում լոյս տեսաւ «Ներում Հայաստանի Գրողներուն» տեղեկատուութիւնը. «Պոլսահայ թերթ մը կը գրէ, - Արտասահմանէն ստացուած տեղեկութեան համաձայն 25-ամեակի առիթով ներումէն օգտուելով՝ Երեւան վերադարձած են կարգ մը մտաւորականներ, որոնք մեկուսացած էին 1936-էն ի վեր: Վերադարձողներու մէջ կան ...[Թուարկուած են նոյն ազգանունները - Գ.Ա.]: Բնական մահով մեռած է միայն բանաստեղծ Եղիշէ Չարենց»⁹⁷: Թերթից թերթ տեղե-

կատուութիւնը դառնում է աւելի որոշակի: «Հայաստանի Մեկուսացումած Գրողները Երեւան Եկած են» խորագրով փարիզեան թերթը գրեց: «Պոլսէն օդանաւով ստացուած Յունուարի 22-ի թուակիր «Նոր Լուրի» մէջ կը կարդանք որ 1936-ին մեկուսացուած մտատրականներ [Թուարկում են Նոյն ազգանունները - Գ.Ա.] եւ ուրիշ գրողներ ողջ են եւ Երեւան վերադարձած: Եղիշէ Չարենց մահացած է իր բնական մահով, ինչպէս գիտէինք»⁹⁸:

Մառուկեանը չխաբուեց լաւատեսական լուրերով եւ գրաւեց զգուշաւոր, թերահաւատ դիրք. «Արտասահմանի հայ մամուլը պարբերաբար արձագանգը կ'ըլլայ ուրախաոյի լուրի մը, - թէ Երեւան վերադարձած են մօտ տասը տարիէ ի վեր ասպարէզէ քաշուած գրագէտները: Թէեւ խորհրդային աղբիւրէ ցարդ որեւէ հաստատում չեղաւ այդ մասին, այսուհանդերձ լաւագոյն առիթն է թարմացնելու հետաքրքրութիւնները անոնց գործին շուրջ»: «Թարմացում»ն արտայայտուած էր Չարենցի եւ Մահարու գործերին մէկ անգամ եւս անդրադառնալով⁹⁹: Նոյն պարբերականը, Պոլ Վերլէնի 50ամեակին նուիրուած նիւթերի շարքում, տպագրեց Մահարու «Խեղճ Լիլիան (Պոլ Վերլէնի Յիշատակին)»¹⁰⁰ բանաստեղծութիւնը, իսկ աւելի ուշ՝ դերասան Մանուէլ Մարութեանի (1901-1986) «Գուրգէն Մահարի» յուշագրութիւնը¹⁰¹:

Վերոյիշեալ ապատեղեկատուութիւնը միակը չէր: Օգտագործուած էին տարբեր միջոցները, այդ թւում՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնները: Երեւանից վերադարձած, «հաւաստի» լուրերով բռնուած անձանցից էր քաղել իր ամենավերջին լուրերը Վրացեանը. «Անոնցմէ ոմանք, «իրագեկ ու հեղինակատու անձի» մը հաւաստիացումներուն վրայ հիմնուած, յայտարարեցին, թէ Աքսել Բակունց, Գուրգէն Մահարի եւ ուրիշներ ողջ-առողջ կը գտնուին արքայի մէջ եւ Նոյեմբերին, տարեդարձի առթիւ, ազատ պիտի արձակուին: Նոյեմբերը եկաւ ու անցաւ, երկրորդ Նոյեմբերն ալ անցաւ, բայց «արքայականներու» ազատութեան լուրը չկայ ու չկայ»¹⁰²:

Յաղթանակին յաջորդած ձնհալի կարճատեւ շրջանում սոցալէալիզմի աքցանները փոքր-ինչ թուլացան եւ հնարաւոր համարեցին սոցիալիստականի կողքին ազգայինի ներքողումը: Յաղթանակի ոգեւորութեանն արձագանգեց Զօպանեանը. «...թուրք եղեռնէն ճողոպրած քանկարժէք երիտասարդ ուժեր, Մասունցի Նորենցը, Վանցի Մահարին եւ Ալազանը, Խարբերդցի Թոթովենցը եւ դեռ ուրիշներ, խզումի օրերէն քիչ առաջ օր մը յանկարծ արտաքսուեցան Երեւանի Գրողների Ընկերութենէն եւ անկէ ի վեր անոնց անունը չէ երեւցած ու եւ թերթի մէջ, անոնցմէ այլեւս ու եւ գործ լոյս չէ տեսած. բա՞նտն են, արքայութեան են, որոշ չենք գիտեր: Եւ ատոնք արտաքսուելէ առաջ Գրողների Ընկերութենէն, Խորհ. Հայաստանի պաշտօնաթերթին մէջ Նայիրի Չարեան հրատարակեց թերթօնաձեւ երկար յօդուած մը, որ

այդ ամբողջ խումբը կը դատափետէր իբր «ազգայնական», ջերմ ազգասիրութիւնը համարելով հակայեղափոխական ուղղութիւն մը: Այժմ որ Խորհրդային հանրապետութիւններու բոլոր բանաստեղծներն ու վիպագիրները, Նայիրի Զարեանն ալ մէջն ըլլալով, իրենց ազգին ու հայրենիքին սէրը միաձայն փողահարող տաղեր ու վէպեր արտադրելու մէջ մրցման ելած են, պարտականութիւն մը չէ՞ խնդրելու Խ. Հայաստանի կառավարութենէն, որ վերջ դնէ այդ խումբ մը հայրենասէր, տաղանդաւոր ու ազնիւ Հայերուն անգործ եւ ամուլ մնալու տառապանքին եւ հրաւիրէ զանոնք գալու իրենց տաղանդը, եռանդը, հմտութիւնը նորէն ի սպաս դնելու հայ մշակոյթի զարգացման: Խնդրանքը զոր կը ներկայացնեն Խ. Հայաստանի կառավարութեան, վստահ են որ կը ցոլացնէ բովանդակ Գաղթահայութեան զգացումը...»¹⁰³: *Մէկ տարի անց խնդրանքը կրկնուեց*. «...ցաւալի կը գտնեն նաեւ որ կոչը զոր ուղղեցի «Անահիտ»ի նախորդ թիւի քրոնիկիս մէջ Խորի. Հայաստանի կառավարութեան ի նպաստ տասը տարի մը առաջ օր մը յանկարծ արքայութեամբ հայ արժէքաւոր մտատրականներու խումբի մը եւ որ կը թարգմանէր, վստահ են, արտասահմանի բովանդակ հայ մտատրականութեան զգացումը, չունեցաւ այն արդիւնքը զոր կը բաղձայի եւ կը յուսայի: Ըսուեցաւ մեզի թէ այդ մտատրականներէն երկուքը կամ երեքը արդէն դարձեր են, ոչ Երեւան, այլ Խ. Հայաստանի մէկ ուրիշ՝ աւելի փոքր՝ քաղաքը. բայց ատոնցմէ ո եւ է մէկուն անունը դեռ չերեւցաւ Երեւանի թերթերուն մէջ, ատոնցմէ ոչ մէկը դեռ իր մէկ գործը գրքի ձեւով հրատարակեց: Ատոնցմէ որո՞նք ողջ են, որո՞նք մեռած, չենք գիտեր... Ազգայնականութիւնը այսօր յանցանք ըլլալէ դադարած է խորհրդային երկիրներու մէջ... Ինչո՞ւ ուրեմն մեր կառավարութիւնը չի փութար ընդհանուր ներումի ժեսթով մը մտատրական այդ բոլոր ուժերը արտօնել Երեւան դառնալու, որպէս զի վերսկսին իրենց գրական, բանասիրական կամ հանրային վաստակը, որմէ օգուտ միայն կրնայ գալ հայ ժողովուրդին եւ հայ մշակոյթին...»¹⁰⁴: *Եւ... դռնկիխոտեան հետեւողականութեամբ ու յամառութեամբ այն երրորդուեց*. «...մինչեւ այսօր մեզի որոշ տեղեկութիւն մը չտրուեցաւ թէ ի՞նչ եղած են այն բոլոր մեծարժէք հայ մտատրականները որոնք 1939-ի պատերազմի պայթելէն քանի մը տարի առաջ «իբր ազգայնական եւ հակայեղափոխական (?)» ու նոյն իսկ (ինչ որ անկարելի բան էր) իբր Տրոցքիստ ամբաստանութեան «Խորհրդային Հայաստան» պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակած Նայիրի Զարեանի ընդարձակ հեռու յօդուածով մը եւ արքայութեան, եւ անկէջ ի վեր մարդ չի գիտեր թէ ի՞նչ եղան անոնք: Կողմնակի միջոցներով իմացանք միայն, որ Եղիշէ Չարենց եւ տիկին Զապէլ Եսայեան, այսինքն Հայոց մեծագոյն բանաստեղծներէն մին եւ մեծագոյն գրագիտուիին բանտի մէջ մեռած են (ի՞նչ դժբախտութիւն, ի՞նչ անօթ): Ի՞նչ եղած են միւսները, ո՞ր են այժմ, ո՞ղջ են թէ մեռած, ո եւ է տեղեկութիւն չունինք: Աղաչեցի Խորի. Հա-

յաստանի վարիչներուն որ ազատութեան դատին յաղթանակին քնական հետեւանք եղող ընդհանուր ներումի նախաձեռնութեամբ մը՝ թոյլ տան այդ անմեղ ու թանկարժէք հայերուն որ դառնան Երեսան ու իրենց մտատրականի տաղանդը նորէն ի սպաս դնեն հայ մշակոյթին եւ հայ հայրենիքին: Ու եւ Է արդիւնք ցարդ չունեցան իմ աղաչանքներս: Ես որ առաջին րոպէին Խորի. Հայաստանի կողքին կանգնած, զայն պաշտպանած ու ջատագոված եմ... անհրաժեշտ պարտականութիւն կը գտնեմ նորէն կրկնել ու երեքնել միեւնոյն աղաչանքս...»¹⁰⁵:

*Հայաստանի գրողների Բ. Համագումարը առիթ դարձաւ Մառուկեանին մէկ անգամ եւս յիշեցնելու «Բակունցի, Արմէնի, Չարենցի եւ Մահարիի ստեղծագործական վաստակը...»*¹⁰⁶: *Նոյն Համարում խմբագիրը «Խօսք Գրականութեան, Արուեստի եւ Գրական Կոլլսոգի Մասին» յօդուածում Չարենցին, Մահարուն թուարկելուց յետոյ գրեց. «...սեփական դէմք ու դրոշմ ունեցող տաղանդները սրբուեցան ասպարէզէն»*¹⁰⁷:

*Բէյրութի Ազգարարը գրողների Համագումարը նշեց իւրովի՝ խորհրդահայ «ազատ» գրողների կողքին «միամտօրէն» տպագրելով Մահարու «Պոէտ» եւ «Աւ. Իսահակեանին» բանաստեղծութիւնները*¹⁰⁸:

1947ին վերահրատարակուած *Զուարթնոցի առաջին իսկ խմբագրականում Բալուեանը անդրադարձաւ ժամանակակից խորհրդահայ գրականութեան լաւագոյն նմուշների վերահրատարակմանը. «...պէտք է ատոնք անելի ճոխացնել, առանց նկատի առնելու այն տմարդի վերաբերմունքը, զոր ցոյց տուին իրենց մշակոյթի փառքը կազմող Չարենցներու, Մահարիներու հանդէպ... Առաջին արտատպողներէն մին մենք պիտի ըլլանք, այնպէս՝ ինչպէս ըրած ենք ժամանակին հրատարակելով էջեր Չարենցէն, Մահարիէն եւ ուրիշներէն»*¹⁰⁹:

*Այդ նոյն օրերին Հալէպի Հայ Երիտասարդաց ակումբում գրականագէտ Մինաս Թէօլէօլեանը (1913-1997) կարդաց «Ի Պաշտպանութիւն Հայ Մտքի» դասախօսութիւնը, որի մասին «Թղթակից»ը գրեց. «Բանախօսը անդրադարձաւ 1934-1946 խորհրդահայ գրական շարժումին, հանգանակներու եւ հիմնական ձգտումներու, ու եզրակացուց, թէ այդ տասներկու տարիներու ընթացքին մէջ որպէս արժէք՝ մաքսանենգուած հատորներ ու պատմական գործեր միայն կը մնան Բակունցէ, Մ. Արմէնէ, Չարենցէ, Մահարիէ»*¹¹⁰:

Մառուկեանը Չարենցի «Մահուան Տեսիլ»ի տպագրութիւնն ուղեկցեց հետեւեալ տողերով. «Անելի քան մէկ տասնամեակէ ի վեր Չարենցի անունը ջնջուած է խորհրդային մամուլէն, ինչպէս Մահարիին, Բակունցին, Նորենցին եւ այլն...: Թէ ինչ ճակատագիր վիճակուեցաւ քանաստեղծին եւ ընկերներուն՝ կ'անգիտանանք դեռ եւ ա՛յ յուսահատեցանք առեղծուածին լուծումը փնտռել: Ատենը մէկ, արտասահմանեան թերթ մը սուտ լուր (մը) մէջտեղ կը հանէ (ողջ են, արքոր

են, եկան, պիտի գան, կուգան...), որ Հայաստան չհասած անարձագանգ կը մեռնի»¹¹¹: «Պսակ Նոր Նահատակներուն» խմբագրի խօսքում յուսախաբույթի են արդէն անթաքոյց էր. «Աղետը իր ճշգրիտ իմաստը կ'առնէ այն ատեն, երբ յիշենք, թէ աւագ սերունդի գրողներուն ամենատաղանդաւորները (Չարենց, Բակունց, Մահարի, Նորենց, Սկրտիչ Արմէն, Թոթովենց), որոնց ճակատագիրը կատարեալ առեղծուած դարձաւ, «սրբուեցան» հայ գրականութենէն, իրենց ստեղծագործութեան բեղուն լրումին մէջ»¹¹²:

«Աքսորական Գրագէտներու Խնդիրը» խորագրով տեղեկատուութիւնում հաղորդուեց, որ Չարենցը եւ Բակունցը մահացել են բանտի մէջ, որ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 25ամեակն անցաւ, իսկ աքսորուած գրողները չվերադարձան. «Ի՞նչ եղած են միւսները, կ'ապրի՞ն դեռ, ո՞ր եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ, այս մասին քար լուսին կը պահեն Խորհրդային Հայաստանի վարիչները»¹¹³:

Մահարին արդէն հասցրել էր առաջին ձերբակալութիւնից յետոյ վերադառնալ Երեւան, երբ տպագրուեց գրականագէտ Սարգիս Պալաթոնի (?-1985) «Ազգայնապաշտութեան Էութիւնը» յօդուածը. «...Չարենցը, իբրեւ սկսնակ գրող, երաժշտութիւն ստեղծելու արուեստը ուսած է Տէրեանէն, ինչպէս Գ. Մահարին, Ա[շոտ] Գրաշին եւ Յ[ովհաննէս] Շիրազը, նոյն եւ նմանահնչուն տառերու գործածութեան սխաբէնք, այլեւ բազմաթիւ բանաստեղծական դարձուածքներ ուսած են Ե. Չարենցէն»¹¹⁴:

Արտասահմանն այդպէս էլ չիմացաւ, որ պատժաչափը լրիւ կրելուց յետոյ 1946ին Երեւան վերադարձան Ալազանն ու Նորենցը, որ մեքենագրական սխալի հետեւանքով մէկ տարուայ «գերակատարումով» 1947ին նրանց միացաւ Մահարին: Զուրկ քաղաքացիական եւ ստեղծագործական իրաւունքներից՝ 1938ին նրանք ձերբակալուեցին երկրորդ անգամ: Երբ եռեակը նորից յայտնուեց Սիբիրում, այս անգամ «ազատ աքսորականի» կարգավիճակով, Միսաքեանը սկիզբ դրեց «ՄԼՐ ԵՆ, Ի՞նչ եղան...» հին հարցերի կրկնութեանը: Սկսեց նա «Չարաշուք Հրամանագիրը» խմբագրականով՝ «Ո՞ր կը գտնուին անոնք որոնք իբրեւ թէ ողջ մնացած են... Ինչո՞ւ թոյլ չեն տար որ իրենց հայրենիքը վերադառնան, յաղթական պատերազմէ չորս-հինգ տարի վերջը...»¹¹⁵, շարունակեց՝ «Ոչ Իսկ Մահազդ Մը...»ով: «Լուր ունի՞ք Չապէլ Եսայեանի, Վահան Թոթովենցի, Մ. Ջանանի, Մ. Արմէնի, Սիմոն Յակոբեանի (ան որ ուսանողներ կ'որսար Վիեննայի մէջ, 1921-ին, Երեւան առաջնորդելու համար), Գ. Մահարիի, Վանանդեցիի, Սուրխաթեանի եւ դեռ տասնեակներով մտաւորականներու մասին... Դեռ քանի՞ տարի պէտք է սպասել իմանալու համար ահաւոր ողբերգութեան զոհերուն ամբողջական ցանկը: Գոնէ անուն-մականուն եւ «անհետացման» բուականները»¹¹⁶, եւ աւարտեց «Երէկ Այսպէս Զէին»ով: «Երբ թրքա-

գլտներ ձեզի կը քարգնանեն Նազիմ Հիքմեթի բանաստեղծութիւնները, չըսե՞ն թէ մենք ալ ունէինք Եղիշէ Չարենցներ եւ Բակունցներ, Ալազաններ եւ Մահարիներ, որոնք հալածուեցան, արսորուեցան, փտեցան եւ անշնչացան բանտերու մէջ»¹¹⁷:

Նման հետեւողականութիւնն արդէն բացառութիւն էր: Անցել էր մէկուկէս տասնամեակ: Բռնադատութեան թեման շօշափւում էր արդէն հազուադէպ, առիթից առիթ: Ստալինի կեանքի վերջին տարում Խոնդկարեանը Սոյնտական Գրականութեան Անտոյոգիա ժողովածուի գրախօսականում նշեց, որ ընդգրկուած 83 հեղինակների ցանկում բացակայում են անուններ, որոնք «մինչեւ 1937-38 թթ. զարդարում էին Էջերը խորհրդային գրական բոլոր հանդէսների, իսկ նրանց անունը բարձրաձայն արտասանել այսօր չի խիզախում ոչ ոք Հայաստանում...»¹¹⁸: Լոյս տեսաւ գրականագէտ Վարդգէս Ահարոնեանի (1888-1965) «Ակսէլ Բակունց» դիմանկարը, որտեղ մասնաւորապէս ասուեց. «Ակսէլ Բակունցի եւ իր բախտակիցների մասին չգիտենք եւ թերեւ երբեք էլ չգիտենանք, թէ բուլշեփկեան արիւնքուշտ Չեկան ե՞րբ ուղարկեց նրանց դէպի մահ: Ակսէլ Բակունցի եւ իր բախտակիցների անունները այնպէս ջնջուեցին Հայաստանում ապրող հայութեան կեանքից, որ կարծես թէ այդ մարդիկ երբեք գոյութիւն չեն ունեցել այս արեւի տակ»¹¹⁹:

Ստալինի մահից եւ Բերիայի գնդակահարութիւնից յետոյ արտասահմանը համակուեց սպասելիքներով: Յայտնուել էր նոր սերունդ, նոր անուններ հանդէս եկան ի պաշտպանութիւն բռնադատուած գրողների: Տպագրուեց գրականագէտ Լեմի (Լեւոն Քարտաշեան, 1919-1998) «1936-38թթ. Խորհրդային Ղեկավարութեան Ամբողջական Ջարդը» յօդուածը, որտեղ «առաջապահների» շարքում թուարկուեցին բռնադատուած գրողները¹²⁰: Լրագրող Ս. Սահառունին (Սուրէն Թառլամազեան, 1911-1977) տպագրեց «Հայ Մշակոյթի Մասին Մանր Լուրեր» տեղեկատուութիւնը՝ Երեւանի գրքի պալատի «Սպիտակ Մամուլ» բաժնում պահուող բռնադատուած գրողների «հակայեղափոխական» գործերի մասին¹²¹:

Ի յայտ եկան տեղեկատուական նոր աղբիւրներ, որոնք վկայութիւն էին նոր ժամանակների: Երեւանի ռադիոյին յղումով Բաղդադի Գոյամարտ շաբաթաթերթը յայտնեց՝ «Պետիրատի նախաձեռնութեամբ Ապրիլ ամսուայ ընթացքին լոյս պիտի տեսնէ սովետահայ տաղանդատրագոյն բանաստեղծ Եղիշէ Չարենցի երկերու ժողովածուն»¹²²: Այս թերթին յղումով տեղեկատուութիւնը կրկնուեց Նայիրում¹²³:

1954ի գարնանը ԽՍՀՄ պետական գործիչ Անաստաս Միկոյեանը (1895-1978) ԽՍՀՄ գերագոյն խորհրդի ընտրութիւնների առիթով եղաւ Երեւանում եւ «աշխատաւորութեան առջեւ» նախընտրական ճառում խօսեց Չարենցի եւ նրա գրական ժառանգութեան մասին¹²⁴: Հրապարակագիր Աշոտ Արծրունին (Տուրեան, 1902-1979) «Ա. Միկոյեան Երեւանի

Մէջ» յօդուած-տեսութիւնում յիշեցրեց, որ եթէ ասուում է այբուբենի առաջին տառը, ապա պէտք է ասուեն եւ մնացածները: «Իսկ Չարենցի հետ միասին ամհետացած են «սովետական ժամանակաշրջանի տաղանդատը» արձակագիր Բակունցը, ոչ պակաս տաղանդատը բանաստեղծ եւ արձակագիր Գ. Մահարին, Վ. Նորենցը ու ուրիշ բազմաթիւ գրագէտներ ու ստատրականներ, բոլորն ալ գոհեր՝ «ժայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի» Բերիայի»¹²⁵:

Յուսաբերը «Երէկ եւ Այսօր» խմբագրականում անդրադառնալով Միկոյեանի ելոյթի այն մասին, որտեղ քննադատուում էր երկրի նախկին ղեկավարութիւնը անցեալի մշակութային ժառանգութիւնից հրաժարուելու հարցում¹²⁶, մեղադրեց նրան «առաջին բառէն մինչեւ վերջինը» ստեղծ մէջ. «Եթէ միշտ չէ մեր այս յայտարարութիւնը, ապա ո՞ր են Գուրգէն Մահարի, Ակսել Բակունցը, Զապէլ Եսայեանը եւ բազմաթիւ ուրիշներ, մի՞թէ անոնցմէ «կուլտուրական ժառանգութիւն» մնացած չէ...»¹²⁷:

1954ի Մայիսին Մահարու, Ալազանի եւ Նորենցի դատավարական գործերը վերանայուեցին վերջին անգամ¹²⁸: Արդէն Յուլիսին նրանք մասնակցեցին Հայաստանի Գրողների Միութեան համագումարի աշխատանքին, որտեղ 1953-1961՝ ՀԿԿ Կենտկոմի Առաջին Քարտուղար Սուրէն Թովմասեանն ամբիոնից ասաց՝ «ՀԿԿ Կենտկոմը այժմ զբաղուում է սովետահայ այն գրողների հարցով, որոնց նկատմամբ սխալ մօտեցում է ցուցաբերուել անցեալում: Այդ գրողներին հնարատրութիւն կը տրուի վերադառնալու գրական կազմակերպութեան շարքերը, իսկ նրանց ստեղծագործութիւնները կը գնահատուեն ըստ ամենայնի»: ¹²⁹ Ա. Արծրունին «Հայաստանի Գրողներու Միութեան Բ. Համագումարը» յօդուածաշարում թերահաւատօրէն մեկնաբանեց նրա անորոշ խօսքերը՝ «Թովմասեանի յայտարարութենէն կ'երեւի նաեւ, թէ մինչեւ Յուլիսի 29 գրողներու հարցը դեռ լուծուած չէր, որով արտասահմանի մէջ տարածուած այն լուրերը, թէ Գ. Մահարի, Ալազան եւ իր ընկերները արդէն վերադարձեր են Երեւան եւ մասնակցեր են համագումարին, իրականութեան չի համապատասխաներ: Մինչեւ Օգոստոսի վերջը Երեւանի թերթերու մէջ ոչ մէկ հետք կայ այն մասին, թէ արքայութեամբ գրողները վերադարձեր են»¹³⁰:

Նոյն գրիչն անդրադարձաւ նոյն ելոյթին «Խորհրդահայ Կեանք» ամէնամսեայ տեսութիւնում. «...Խօսքը կը վերաբերի այն գրողներուն, որոնք «հողմացրիւ արուեցան» Խանջեանի մահէն յետոյ: Անոնցմէ որո՞նք եւ ի՞նչ պատժի ենթարկուեցան, ստոյգ յայտնի չէ: Կարելի է ենթադրել, որ մեծ մասը բանտարկուեցաւ եւ արքայութեամբ: Եղա՞ն անոնց մէջ այնպիսիներ, որոնք աւելի ծանր պատժի ենթարկուեցան, դարձեալ չենք գիտեր»¹³¹:

Գրողների վերադարձի «հետքը» երկար ժամանակ չկար: Անտեղեակ էր եւ Մերձաւոր Արեւելքը: Գրականապէս, խմբագիր Գուրգէն Մխիթարեանին (Էթմեքճեան, 1890-1962) տուած հարցազրոյցում Մառուկեանը նոյնպէս յայտնեց իր անգիտութիւնը. «Անակնկալ մը եղաւ Սկրտիչ Արմէնի վերայայտնութիւնը: Չարենցի, Մահարիի, Բակունցի եւ այլոց անհետացած դէմքերու շարքին էր Սկրտիչ Արմէնը...»¹³²: Իսկ լրագրող, թարգմանիչ Ստեփան Հովեանը (Յովհաննիսեան) Հայրենիք ամսագրի սեպտեմբերեան համարում գրեց. «Շատ երկար է անուանացանկը այն տաղանդաւոր հայ գրողների, որոնք զոհ գնացին բոլշեփեան դահիճներին: Ակսէլ Բակունց, Գուրգէն Մահարի, Լեո Կամսար, Թոքովենց, Չապէլ Եսայեան եւ շատ ու շատ ուրիշներ անհետացել են սովետական բանտերում եւ համակենտրոնացման ճամբարներում եւ նրանց ստեղծագործական հետքն անգամ չի մնացել սովետական դասագրքերում եւ այլ հրատարակութիւններում»¹³³:

Այդ օրերին կա՛մ աւելի տեղեկացուած էր կա՛մ աւելի լաւատես՝ Երիտասարդ Հայուհին: Տպագրելով գրողների համագումարում ընտրուած քարտուղարութեան նոր կազմը, խմբագիր Սիրան Սեզան (Չարիֆեան-Քիւփէլեան, 1903-1973) հարցրեց «Իսկ նոր եկողները: Վաստակաւոր այդ գրագետները...»¹³⁴: Նրան «սաստեց» Միսաքեանը «Ուշ Մնացած Հարցումներ» խմբագրականում. «Եւ ո՞վ ըսաւ թէ ուրիշներ վերադարձեր են: Միայն Սկրտիչ Արմէնի ողջութեան մասին լուրեր հրատարակուեցան, առանց ճշդելու թէ ո՛ր կը գտնուի: Միւսներու մասին ոչ մէկ վաւերական տեղեկութիւն»¹³⁵:

Եւ վերջապէս եկաւ օրը աւետիսի: Այստեղ է ասուած՝ չկար երջանկութիւնը, օգնեց... դժբախտութիւնը: Նոյեմբերի 2ին Սովետական Հաշատան թերթում լոյս տեսաւ շարքային մի ծանուցում՝ «Գուրգէն Մահարին եւ Անտոնինա Աճեմեանը անհուն կսկիծով յայտնում են իրենց թանկագին դստեր՝ Նազիկի վաղաժամ մահը, որը տեղի ունեցաւ Հոկտեմբերի 31ին»¹³⁶: Ծանուցումը հիմք հանդիսացաւ Արծրունու վերլուծութեան՝ «Աքսորուած Գրագէտներէն Որո՞նք Վերադարձեր Են» տեղեկատուութիւնում. «Վերծանելով այս ծանուցումը կու գանք այն եզրակացութեան, որ Գուրգէն Մահարի վերադարձեր է Երեւան, որ Անտոնինա Աճեմեան անոր կինն է, տրուած ըլլալով նոր ազգանուն, որ Մահարիի իսկական մականունը Աճեմեան է, որ տիկին Մահարին ռուս մըն է, որովհետեւ Անտոնինա ռուսական անուն է եւ, վերջապէս, Մահարիի ամուսնութիւնը ռուսի մը հետ ցոյց կու տայ, որ ան, «բացակայելով» Երեւանէն, գտնուեր է Ռուսաստան եւ հոն ալ ամուսնացեր է: Սովետահայ թերթերը երբեք չյայտնեցին Մահարիի աքսորման մասին, այժմ Անտոնինա Աճեմեան եւ Նազիկի մահը կու գան հաստատելու անոր վերադառնալու փաստը»¹³⁷: «Շերլոկհոլմսեան» այս են-

թաղրութիւնը կրկնուեց Միսաքեանի «Հանելուկի Մը Լուծումը» խմբագրական նշմարում¹³⁸։

Անգամ այսքանից յետոյ դեռ չարունակուում էին թերահաւատ հրապարակումները։ Ծառուկեանը 1955ի Մարտին լոյս տեսած «Վահան Թոթովենց» դիմանկարում գրեց. «Մօտ քսան տարի առաջ, Աղասի Խանջեանի «անձնասպանութեան» օրերուն, անթափանց խաւարի ծածկոյթ մը իջաւ լուսաւոր անուններու ամբողջ փաղանգի մը վրայ. — Եղիշէ Չարենց, Ակսէլ Բակունց, Գուրգէն Մահարի, Վահան Թոթովենց, Չապէլ Եսայեան, Սկրտիչ Արմէն եւլն. եւլն... Միայն 1946-ին, ներգաղթի օրերուն պարզուեցաւ, թէ յիշեալ անուններէն մեծ մասը դադրած է այլեւս ապրելէ, եւ մէկ-երկուքը արքայի մէջ են, ինչպէս Սկրտիչ Արմէնը, որ ողջ է ու ներկայիս հրապարակի վրայ, ինչպէս եւ Գուրգէն Մահարի, որուն շուրջ գրոյցներ կան գացող-եկողներու բերնին մէջ, բայց ինքը չկայ մէջտեղ...»։ Նա առիթը բաց չթողեց մատնացոյց անելու Չարեանին, «սովետահայ գրականութեան արատին», որն իր «զազիր թղթում» ժամանակին դիմակազերծել էր եւ Մահարուն¹³⁹։

Տասնութ տարի ուշացումով լոյս տեսաւ «Կը Հաստատուի Ակսէլ Բակունցի Մահը» տեղեկատուութիւնը, որտեղ խօսուեց նաեւ կենդանի մնացածների մասին. «Վերջերս արտասահմանի մէջ գրոյց կը շրջէր թէ արքայութեան գրագէտներ կը վերադառնան, ինչպէս Գ. Մահարի եւ Վ. Ալազան...»¹⁴⁰։

Բակունցի գնդակահարութեան եւ Մահարու վերադարձի մասին էր նաեւ «Ազատ Հայութեան Ձայնը» վերտառութեան տակ «Միւնիխի» «Ազատութիւն» Ռադիօկայանէն» հաղորդումը¹⁴¹։

Ամփոփենք Ծառուկեանի տողերով, որ գրուել է խորհրդահայ թերթերից արտատպուած Մահարու լուսանկարի տակ. «...ահաւասիկ որ մէջտեղ կ'ելլէ Գուրգէն Մահարի, շուրջ տասնհինգ տարուայ արքայութեան մը ետքը։ Ո՞ր էր այս ամբողջ ժամանակաշրջանին, ինչպէ՞ս ապրեցաւ, ի՞նչ գործեր արտադրեց, գրե՞ց թէ չգրեց, — հարցումներ շատ բնական, եւ հայ գրականութեան համար մեծապէս շահեկան, բայց որոնց պատասխանները գիտենք թէ առայժմ ոչ ոք կրնայ տալ, նոյնիսկ Գուրգէն Մահարին»¹⁴²։

Ինչպէս ասացինք ակնարկի սկզբում, մենք յաւակնութիւն չունենք սոյն հրապարակումը ներկայացնելու որպէս սպառիչ աշխատութիւն։ Սակայն չենք էլ կասկածում, որ այն կը լինի առաջին եւ անհրաժեշտ քայլը յետագայ հրապարակումների եւ լրացումների համար։ Սփիւռքահայ մամուլն ունի հետաքրքիր եւ իւրօրինակ շատ կողմեր, որոնցից մէկն է նրա վերաբերմունքը հայաստանեան բռնադատումների նկատմամբ¹⁴³։

- ¹ Մեր շնորհակալությունն ենք ուզում յայտնել Վարդան Մատթէոսեանին, ի քաղաքն Նիւ Ջորսի, այս յօդուածի առնչութեամբ նրա ցուցաբերած խորհրդատուական եւ տեղեկատուական արժէքաւոր օգնութեան համար:
- ² Շինարարութիւնը համարուեց վնասակար եւ դադարեցուց: Բրեժնեւեան տարիներին Հայաստանը երկաթգիծը հասցրեց մինչեւ Սեւան, սակայն Ադրբեջանի կողմից ընդառաջ քայլ չկատարուեց:
- ³ Հայրենիք, 15 Օգոստոս 1936, էջ 1, 2: Թերթը, լոյս է տեսնում Բոստոնում՝ 1899ից, ներկայիս՝ ոչ իբրեւ օրաթերթ: ՀԹԴաշնակցութեան Ամերիկայի կենտրոնական օրգան:
- ⁴ Այլք, 16 Սեպտեմբեր 1936, էջ 4: Այն լոյս է տեսնում Թեհրանում՝ 1931ից, ՀԹԴաշնակցութեան օրգան:
- ⁵ Նայիրի, Սեպտեմբեր 1936, թ. 6, էջ 82-84: Գրական գեղարուեստական այս հանդէսը, լոյս է տեսել Աթէնքում՝ 1936-1937ին:
- ⁶ Նոր Գիր, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1936, թ. 11-12, էջ 234: Գրականութեան եւ արուեստի այս ամսագիրը լոյս է տեսել Նիւ Եորքում՝ 1936-1954ին:
- ⁷ Յաւաջ, 10 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1: Ազգային, քաղաքական եւ գրական այս օրաթերթը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1925-2010ին:
- ⁸ Հայրենիք, 23 Սեպտեմբեր 1936, էջ 3:
- ⁹ Յաւաջ, 16 եւ 17 Սեպտեմբեր 1936, էջ 2:
- ¹⁰ Խորհրդային Հայաստան, 2 Սեպտեմբեր 1936, էջ 5: Այն համայնալար պաշտօնական օրաթերթն էր, լոյս է տեսել Երեւանում՝ 1920 Դեկտեմբերից: Կրել է նաեւ «Սովետական Հայաստան» անուանումը, վերակառուցման տարիներից յետոյ՝ «Հայաստան»:
- ¹¹ Յաւաջ, 18 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1:
- ¹² Յաւաջ, 19 Սեպտեմբեր 1936, էջ 3:
- ¹³ Մեկեւիները սուֆինների ուսմունքին հետեւող պարող դերմիշներ են: Խօսքը վերաբերում էր բոլշեւիկների ուղղափառ հետեւորդներին եւ աշակերտներին:
- ¹⁴ Յաւաջ, 20 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1:
- ¹⁵ Արմենիա, 22 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1: Ազգային, քաղաքական եւ գրական այս շաբաթաթերթը լոյս է տեսել Բուենոս-Այրէսում՝ 1931-1967ին:
- ¹⁶ Հայրենիք, 6 Նոյեմբեր 1936, էջ 3:
- ¹⁷ Յաւաջ, 23 Սեպտեմբեր 1936, թ. էջ 1:
- ¹⁸ Յաւաջ, 24 Սեպտեմբեր 1936, էջ 3:
- ¹⁹ Հայրենիք, 1 Հոկտեմբեր 1936, էջ 4:
- ²⁰ Բանուոր, 26 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1: Այն քաղաքական, հասարակական եւ գրական շաբաթաթերթ/նօսրեայ էր, լոյս է տեսել Նիւ Եորքում՝ 1930-1938ին: Օրգան Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Հատուածի, այնուհետեւ՝ ԱՄՆի Կոմունիստական Կուսակցութեան:
- ²¹ Բանուոր, 10 Հոկտեմբեր 1936, էջ 1:
- ²² Բանուոր, 15 Հոկտեմբեր 1936, էջ 1:
- ²³ Հայաստանի Կոչնակ, 17 Հոկտեմբեր 1936, թ. 42, էջ 1002: Քաղաքական, տնտեսական, գրական-գեղարուեստական եւ կրօնա-բարոյական այս շաբաթաթերթ/ամսագիրը լոյս է տեսել 1900-1968ին՝ Բոստոնում եւ Նիւ Եորքում:
- ²⁴ Յուսարեր, 1 Հոկտեմբեր 1936 էջ 1: Ազգային, քաղաքական, տնտեսական եւ գրական այս օրաթերթը լոյս է տեսել Կահիրէում՝ 1912-1967ին:
- ²⁵ Հայրենիք, 22 Նոյեմբեր 1936, էջ 3:
- ²⁶ Յուսարեր, 3 Հոկտեմբեր 1936, էջ 1:
- ²⁷ Հայրենիք, 9 Հոկտեմբեր 1936, էջ 1:
- ²⁸ Հայրենիք, 11 Հոկտեմբեր 1936, էջ 3:

- ²⁹ Հայրենիք, 11 Հոկտեմբեր 1936, էջ 3;
- ³⁰ Վէժ, 1936, Յուլիս-Հոկտեմբեր, թ. 4, էջ 106, 107: Երկամսեայ մշակութի եւ պատմութեան այս հանդէսը լոյս է տեսել Փարիզում 1932-1939ին, իսկ վերջերս վերսկսել է հրատարակուել:
- ³¹ Հայրենիք, 19 եւ 20 Նոյեմբեր 1936, էջ 1, 3:
- ³² Հայրենիք, Նոյեմբեր 1936, թ. 1, էջ 157, 161: Հասարակական, քաղաքական, գրական այս ամսագիրը լոյս է տեսել Բոստոնում 1922-1967ին: Այն ՀՅԴաշխակցութեան օրգանն է:
- ³³ Հայրենիք, 14 Յունուար 1937, թ. 7507, էջ 2:
- ³⁴ Հայրենիք, 31 Յունուար 1937, էջ 2:
- ³⁵ Նկատի ունի Թոմաս Տորկուեմագային (1420-1498)՝ Իսպանիայի գլխաւոր հաւատաքննիչին:
- ³⁶ Յառաջ, 14 Ապրիլ 1937, էջ 1:
- ³⁷ Յառաջ, 13 Մայիս 1937, էջ 2:
- ³⁸ Յառաջ, 16 Յունիս 1937, էջ 2:
- ³⁹ Ապագայ, 29 Մայիս 1937, էջ 1: Քաղաքական եւ հասարակական շարաթաթերի/եռօրեան լոյս է տեսել Փարիզում 1921-1936ին: Այն ՌԱԿուսակցութեան օրգանն էր:
- ⁴⁰ Անահիտ, Ապրիլ-Յունիս, 1937, թ. 3-4, էջ 116-117: Գրական-գեղարուեստական, հասարակական այս հանդէսը ընդհատումներով լոյս է տեսել Փարիզում 1898-1949: Այն հիմնադրել, խմբագրել եւ հրատարակել է Զօպանեանը:
- ⁴¹ Վէժ, 1937, Ապրիլ-Յունիս, թ. 2, էջ, էջ 94-99:
- ⁴² Գրական Թերթ, 23 Ապրիլ 1937, էջ 2: Լոյս է տեսնում Երեւանում 1932ից: Այն օրգանն է Հայաստանի Գրողների Միութեան:
- ⁴³ Հայրենիք, 11 Օգոստոս 1937, էջ 3:
- ⁴⁴ Յառաջ, 3 Օգոստոս 1937, էջ 1:
- ⁴⁵ Յառաջ, 4 Օգոստոս 1937, էջ 3:
- ⁴⁶ Ապագայ, 22 Մայիս 1937, էջ 1:
- ⁴⁷ Յառաջ, 19 Նոյեմբեր 1937, էջ 1:
- ⁴⁸ Հայրենիք, 11 Օգոստոս 1937, էջ 3:
- ⁴⁹ Յառաջ, 20 Օգոստոս 1937, էջ 1:
- ⁵⁰ Յառաջ, 19 Սեպտեմբեր 1937, էջ 1:
- ⁵¹ Հայրենիք, 6 Հոկտեմբեր 1937, էջ 3:
- ⁵² Հայրենիք, Սեպտեմբեր 1937, թ. 11, էջ 154:
- ⁵³ Յառաջ, 10 Դեկտեմբեր 1937, էջ 2:
- ⁵⁴ Յառաջ, 10 Նոյեմբեր 1937, էջ 1:
- ⁵⁵ Նոր նշանակումից ընդամենն ամիսներ անց «մերկացուել» էր եւ Ամատունին:
- ⁵⁶ Յառաջ, 21 Նոյեմբեր 1937, էջ 1:
- ⁵⁷ Հայրենիք, 21 Նոյեմբեր 1937, էջ 2:
- ⁵⁸ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութիւնը (յետագայում՝ «Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ») հիմնուել էր Փարիզում 1929ին: Զբաղուած էր Մեծ Եղեռնի զոհ, ինչպէս եւ այլ արեւմտահայ գրողների (Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Օհան Կարո...) անտիպ եւ չհաւաքուած գործերի հրատարակութեամբ: Գործել է մինչեւ 1950ականները, հրատարակել է տասից աւելի գրքեր:
- ⁵⁹ Յառաջ, 29 Դեկտեմբեր 1937, էջ 3:
- ⁶⁰ Բազմալէզ, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1937, թ. 10-11, էջ 252: Հայագիտական, բանասիրական, գրական այս հանդէսը սկսել է հրատարակուել Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան կողմից, Վենետիկում, 1843 թուականից:
- ⁶¹ Մշակույթ, Հոկտեմբեր 1937, թ. 10, էջ 376: Այս ամսագիրը լոյս է տեսել Փարիզում 1935-1937ին:

- ⁶² *Զուարթնոց, Նոյեմբեր* 1937, էջ 209: Գրական-գեղարուեստական այս հանդէսը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1929-1967ին, ընդհատումներով: Այն խմբագրել-հրատարակել է Հրանդ Բալուեանը:
- ⁶³ *Հայրենիք*, 16 Դեկտեմբեր 1937, էջ 1:
- ⁶⁴ *Յառաջ*, 23 Դեկտեմբեր 1937, էջ 2:
- ⁶⁵ *Հայրենիք*, 27 Յունուար 1938, էջ 3:
- ⁶⁶ *Հայրենիք*, Դեկտեմբեր 1937, թ. 2, էջ 155:
- ⁶⁷ *Անահիտ, Յուլիս-Դեկտեմբեր* 1937, թ. 5-6, էջ 80:
- ⁶⁸ *Հայրենիք, Յունուար* 1938, թ. 3, էջ 148:
- ⁶⁹ *Ապագայ*, 1 Յունուար 1938, էջ 1:
- ⁷⁰ *Հայրենիք*, 3 Փետրուար 1938, էջ 3:
- ⁷¹ *Անահիտ, Յունուար-Ապրիլ* 1938, թ. 1-3, էջ 97, 99, 99-100:
- ⁷² *Անահիտ, Մայիս-Օգոստոս* 1938, թ. 4-5, էջ 98:
- ⁷³ *Անահիտ, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր* 1938, թ. 5-6, էջ 48:
- ⁷⁴ *Նոր Գիր, Օգոստոս-Սեպտեմբեր* 1938, էջ:
- ⁷⁵ *Զուարթնոց, Նոյեմբեր* 1938, թ. 2: Ամսագիրը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1938-1939ին:
- ⁷⁶ *Խամազ՝ Թուրք, մասնիկ, իսկ խաֆիէ՝ Թուրք, լրտես:*
- ⁷⁷ *Անահիտ, Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր* 1938, թ. 5-6, էջ 91:
- ⁷⁸ *Յառաջ*, 9 Ապրիլ 1937, էջ 1:
- ⁷⁹ *Հայրենիք*, 5 Մայիս 1937, էջ 3:
- ⁸⁰ *Անահիտ, Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր* 1938, թ. 5-6, էջ 89:
- ⁸¹ *Հայրենիք, Նոյեմբեր* 1930, թ. 11:
- ⁸² *Արեւազայ, Յունիս-Յուլիս*, 1938, էջ 158-160: Գրականութեան եւ արուեստի այս պարբերաթերթը լոյս է տեսել Աթէնքում՝ 1937-1939ին:
- ⁸³ *Փունջ*, 1939, պրակ 340, էջ 38: Հայ եւ օտար գրականութեան մանկական այս ամսագիրը լոյս է տեսել Ալեքսանդրիայում եւ Կահիրէում՝ 1925-1946ին:
- ⁸⁴ *Տարեգիրք-Տարեցոյց, Հայրենիք, Դեկտեմբեր* 1943, էջ 104: Այն լոյս է տեսել Բոստոնում՝ 1943-1948ին:
- ⁸⁵ *Նաիրի, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր* 1945, Գ.-Դ. թ., էջ 112: Գրականութեան եւ արուեստի ամսագիր, այնուհետեւ շարաւիթաթերթ, լոյս է տեսել Հալէպում, ապա Բէյրութում՝ 1941-1983ին, Մառուկեանի խմբագրութեամբ:
- ⁸⁶ *Հայրենիք, Սեպտեմբեր* 1941, թ. 9, էջ 11:
- ⁸⁷ *Կեանք եւ Գիր, Դեկտեմբեր* 1945, էջ 270: Այս «Գիրք Յիշատակարան Հայ Երիտասարդութեան»ը, լոյս է տեսել Կահիրէում՝ 1944-1950ին:
- ⁸⁸ *Նաիրի, Յունուար* 1942, պրակ Բ, էջ 76-77:
- ⁸⁹ *Նաիրի*, 1942, Յունուար, պրակ Ե, էջ 279:
- ⁹⁰ *Կեանք եւ Գիր*, 1944, Փետրուար, պրակ Գ, էջ 93-94:
- ⁹¹ *Կեանք եւ Գիր*, 1944, Ա. հատոր, էջ 19:
- ⁹² *Ապագայ*, 3 Յուլիս 1937, էջ 2:
- ⁹³ *Ահա թէ ինչու, անգամ 1980ականներին, մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրեց Մահարու եթէ ոչ ականատեսի, ապա գոնէ ականջալուրի պատմածը գրող, հրապարակախօս Կարապետ Փոյատեանին: Վերջինս այսպէս է շարադրում Մահարու անունից Զարենցի մահուան հանգամանքները. «Ես արգելափակուած էի առաջին յարկի մէկ խուցին մէջ, Զարենցը՝ վարը: Իմ երկաթապատ պատուհանէս կը տեսնուէր իրը: Ես եւ քովի ընկերներս կը լսէինք անոր աղիտողոք կանչերը, սարսափելի աղաղակները: Ամբողջ գիշեր չէինք կրնար քնանալ: Մեր սրտերը կտոր-կտոր կ'ըլլային... Գիշեր մը սովորականէն անելի ուժեղ եւ անելի սրտաճմլիկ գոռում-գոչումներ սկսաւ արձակել: Կէս գիշերուան մօտ յանկարծ դադրեցաւ ձայնը: Ըսի, անպայման խղճացին անոր ու տուին ուզածը: Մինչեւ առաւօտ ոչ մէկ ճիշ կամ աղաղակ: Ի հարկէ՛, ի հարկէ՛, ալ*

- չէր կրնար պոռալ, ալ չէր տառապեր...: Գլուխը զարկած էր սիմանքէ պատերուն, ջախջախած գանկը...: Արիւնոտ դիակը հանեցին իր խուցէն ու տարին առաւօտ կանուխ...» (Կ. Փօլատեան, *Զրոյց թուրք Մեծ Դեսպանին, Ռեյիթի Սարոյեանի եւ Հայ Գրողներուն Հետ*, Բէյրութ, 1966, Տպ. «Սեւան»):
- ⁹⁴ *Տարեգիրք-Տարեցոյց, Հայրենիք, Դեկտեմբեր* 1945, էջ 156:
- ⁹⁵ *Նոր Հուր*, 22 Յունուար 1946, թ. 100: Քաղաքական, առեւտրական ամէնօրեայ անկախ այս հայաթերթը լոյս է տեսել Ղալաթիայում (Կ.Պոլիս)՝ 1924-1954:
- ⁹⁶ *Մարմարա*, 23 Յունուար 1946, թ. 171, էջ 8: Հասարակական, քաղաքական եւ գրական այս օրաթերթը լոյս է տեսել Ղալաթիայում (Կ.Պոլիս)՝ 1924-1967:
- ⁹⁷ *Ազգարար*, 9 Փետրուար 1946, թ. 171, էջ 8: Այս շաբաթաթերթ/օրաթերթը լոյս է տեսել Բէյրութում՝ 1942-1955:
- ⁹⁸ *Արեւմուտք*, 10 Փետրուար 1946, թ. 48: Ազգային եւ գրական անկախ այս շաբաթաթերթը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1945-1952:
- ⁹⁹ *Նայիրի*, Մարտ 1946, է. թիւ, էջ 327-328:
- ¹⁰⁰ *Նայիրի*, Փետրուար 1946, Զ. թիւ, էջ 322:
- ¹⁰¹ *Նայիրի, Դեկտեմբեր-Յունուար* 1947, թ. 11-12, էջ 611-619:
- ¹⁰² *«Տարեգիրք-Տարեցոյց», Հայրենիք, Դեկտեմբեր* 1947, էջ 231:
- ¹⁰³ *Անահիտ, Յունուար-Յունիս* 1946, թ. 1, էջ 63:
- ¹⁰⁴ *Անահիտ, Յունուար-Յունիս* 1947, թ. 1, էջ 54:
- ¹⁰⁵ *Անահիտ, Յունիս-Դեկտեմբեր* 1947, թ. 2, էջ 60:
- ¹⁰⁶ *Նայիրի, Հալէպ*, 1946, Յունիս-Սեպտեմբեր, պրակ Ժ-ԺԴ. թ., էջ 593:
- ¹⁰⁷ *Նոյն*, էջ 612:
- ¹⁰⁸ *Ազգարար*, 4 Յունուար 1947, թ. 218, էջ 2:
- ¹⁰⁹ *Զուարթնոց, Յունուար* 1947, թ. 1, էջ 72:
- ¹¹⁰ *Ազգարար*, 1 Փետրուար 1947, թ. 222, էջ 7:
- ¹¹¹ *Նայիրի, Մարտ* 1947, թ. 2, էջ 104:
- ¹¹² *Նայիրի, Մայիս* 1949, թ. 5, էջ 274:
- ¹¹³ *Հայրենիք, Մայիս* 1948, թ. 5, էջ 108:
- ¹¹⁴ *Ազգարար*, 29 Դեկտեմբեր 1949, թ. 374, էջ 2:
- ¹¹⁵ *Յառաջ*, 17 Յունուար 1950, էջ 1:
- ¹¹⁶ *Յառաջ*, 5 Մարտ 1950, էջ 1:
- ¹¹⁷ *Յառաջ*, 22 Ապրիլ 1950, էջ 1:
- ¹¹⁸ *Յուսարներ, Նոյեմբեր* 1952, թ. 11, էջ 105:
- ¹¹⁹ *Հայրենիք, Մարտ* 1953, թ. 3, էջ 58:
- ¹²⁰ *Հայրենիք, Յունիս* 1953, թ. 6, էջ 28:
- ¹²¹ *Հայրենիք, Օգոստոս* 1953, թ. 8:
- ¹²² *Գոյամարտ*, 8 Ապրիլ 1954: Այս շաբաթաթերթը լոյս է տեսել Բաղդադում՝ 1943-1958:
- ¹²³ *Նայիրի*, 18 Ապրիլ 1954, թ. 33, էջ 1: Տարօրինակ, եթէ չասենք հանելուկային էր Զարեհի բանաստեղծութիւնների ընդգրկումով 1945ին լոյս տեսած *Ընտիր էջեր* ժողովածուն: Իսկ 1954ին, զանգուածային արդարացումների նախաչէմին, լոյս տեսաւ նրա *Ընտիր Երկերը*: Երկու դէպքում էլ վճռական նշանակութիւն էր ունեցել Զարեհի չդատուածութիւնը: Եթէ առաջին հրապարակումը տեղաւորուած էր ապատեղեկատուութեան սահմաններում, ապա երկրորդը նախանշան էր «նոր ժամանակների»:
- ¹²⁴ *Զարեհի հարցում Միկոյեանի խաղացած դերի մասին է աքսորից գրուած Մահարու նամակը*. «...Դեռ 37 թուի Նոյեմբերին ընկեր Միկոյեանը Երեւան ժամանեց Զարեհի ազատման սանկցիայով, բայց՝ «Բայց չկար արդէն Զարեհը, /Զարեհը մտել էր գերեզման...» (Վ. Նորենցին, 15 Մայիս 1954): Հետաքրքրութիւնից զուրկ չէ Զարեհի գրառումը՝ Միկոյեանի նոյն այցելութեան ժամանակ նրա հետ ունեցած զրոյցի

- մասին. «Ընկեր Միկոյեանը հարցրեց. ինչպէ՞ս է Չարեմը: Ես գայրոյթից դողացի եւ ասացի՝ մեռաւ քանտում: Նա լռեց, յետոյ գլուխը թափահարեց եւ ասաց՝ սրիկաները տաղանդաւոր գրողին կործանեցին: Ես համարեալ գոռացի. Իսկ դուք ինչո՞ւ էիք լռում, երբ համոզուած էիք, որ նա անմեղ է: Նա ինձ ասաց՝ դու շատ բան չես հասկանում» (Հայաստանի Ազգային Արխիւ, ֆոնդ 170, ցուցակ 1, գործ 73, էջ 129-130): Վկայութիւնը խիստ կասկածելի է: Չարեանը իրեն թոյլ չէր տալ «գայրոյթից դողալ» եւ «գոռալ» բարձրաստիճան գործիչի վրայ:
- ¹²⁵ Թառաջ, 21 Ապրիլ 1954, էջ 2:
- ¹²⁶ Միկոյեանը նկատի ունէր աւելի հեռու անցեալի գրական ժառանգութիւնը (Րաֆֆի, Մուրացան...):
- ¹²⁷ Թառաջ, 15 Մայիս 1954, էջ 2-3:
- ¹²⁸ 1936-1954՝ նրանցից խրաքանչիւրի գործը վերանայուել էր մի քանի անգամ՝ կապուած ԽՍՀՄ բարձրագոյն ատեաններին եւ դէմքերին յղուած դիմումների հետ: Դրանք մերժուել էին նոյն պատճառաբանութեամբ՝ «Վերանայման հիմքեր չկան»:
- ¹²⁹ Սովետական Հայաստան, 1954, 29 Յուլիսի, էջ 2:
- ¹³⁰ Թառաջ, 25 Սեպտեմբեր 1954, էջ 2-3:
- ¹³¹ Հայրենիք, 1954, Հոկտեմբեր, թ. 10, էջ 109:
- ¹³² Նախորդ, 26 Սեպտեմբեր 1954, թ. 3, էջ 8:
- ¹³³ Հայրենիք, Սեպտեմբեր 1954, թ. 9, էջ 11:
- ¹³⁴ Երիտասարդ Հայուհի, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, 1954, թ. 9-10, վերջին էջը: Այս ամսագիր/երկշաբաթաթերթը լոյս է տեսել Բէյրութում, 1932-1934 եւ 1947-1968ին:
- ¹³⁵ Թառաջ, 19 Յունուար 1955, էջ 1:
- ¹³⁶ Սովետական Հայաստան, 2 Նոյեմբեր 1954, թ. 260:
- ¹³⁷ Հայրենիք, Յունուար 1955, թ. 1, էջ 108-109:
- ¹³⁸ Թառաջ, 4 Փետրուար 1955, էջ 1:
- ¹³⁹ Նախորդ, 6 Մարտ 1955, թ. 26, էջ 1:
- ¹⁴⁰ Թառաջ, 29 Ապրիլ 1955, էջ 1:
- ¹⁴¹ Հայրենիք, 26 Յուլիս 1955, թ. 13-154:
- ¹⁴² Նախորդ, 11 Դեկտեմբեր 1955, թ. 12, էջ 1:
- ¹⁴³ Թատկապէս Բ. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին բռնադատութեան վերաբերեալ հրապարակումները կամ դրանց աղբիւրները հնարաւորութեան դէպքում խնդրում ենք ուղարկել achemyan@yahoo.com հասցէով:

THE STALINIST PURGES IN SOVIET ARMENIA AND THE ARMENIAN DIASPORA
NEWSPAPERS
(Summary)

GRIGOR ATCHEMYAN
achemyan@yahoo.com

For the first time the reaction of Armenian Diaspora newspapers to the Stalinist purges are brought to light in this article. These purges started after the assassination of the First Secretary of the Armenian Communist Party in Soviet Armenia, Aghasi Khandjian, in 1936.

The author has looked for data in Armenian dailies and monthlies published in the USA, France, Egypt, Lebanon, Syria, Iran, Argentina, Greece, Turkey, and Italy by different Armenian political parties between 1936 and 1956.

Atchemyan notes that the attitude of these newspapers towards the pogroms went through stages. With the exception of the Diaspora Communist media, almost all articles and editorials of 1936-38 that touched upon this issue condemned it, even though the picture of what had been committed was not clear enough. During WWII the issue seemed to be dropped by these newspapers. Nevertheless after the end of WWII it was high on the agenda again, particularly as the end of the 10-year-punishment sentences coincided with the end of the war. It also coincided with the end of the blackout that the vigilant Soviet Armenian security officers had conducted through the Diaspora newspapers.

The last phase of this story started after the death of Stalin, when reforms became natural. Nonetheless, the loss among Soviet Armenian authors and public figures was so strongly felt that the echoes of those purges continued for many years to come and are still invoked on specific occasions.

The reaction of the Armenian Diaspora to these purges that lasted for twenty years is a vivid proof that, notwithstanding the iron curtain and the difference in state system, the Diaspora perceived the Stalinist purges as a pan-Armenian tragedy that fell upon the Eastern Armenians.

